

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
Тошкент давлат шарқшунослик институти

МАҲМУД ҲАСАНИЙ,
АЛИМУЛЛА ҲАБИБУЛЛАЕВ

АДАБИЙ МАНБАШУНОСЛИК ВА МАТНШУНОСЛИКНИНГ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ

**5A220104 – Шарқ мумтоз адабиёти манбашунослиги ва
матншунослиги
магистрлик мутахассислиги учун**

Ўқув қўлланма

Тошкент 2011

Мазкур ўқув қўлланма икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисм ўтмиш ёзма ёдгорликлари матни устида ишлаш ва уларни илмий жамоатчиликка, халққа етказишнинг назарий масалаларини, иккинчи қисм қўлёзмалар фондида қўлёзма китобларни илмий тавсифлаш жараёнида барқарорлашган тартиботни ўзида мужассам этган. Яъни, матншунослик ҳамда адабий манбашунослик соҳасининг бир қанча назарий масалалари умумлаштирилиб китобхон эътиборига ҳавола қилинган. Қўлланмада фихрист нашрларидан олинган кўпгина намуна ва кўргазмали ҳужжатлар, маънашунослик ва матншунослик соҳасидаги замонавий ютуқлар натижасида юзага келган кўпгина назарий фикрлар ўз тажассумини топган.

Ўқув қўлланма Шарқ мумтоз адабиёти манбашунослиги ва матншунослиги мутахассислиги бўйича таълим олаётган магистрантларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: *филол. ф.д., проф. МАННОНОВ А.М.*

Такризчилар: *тарих ф.н. МУСАЕВ Ш.*
филол. ф.н. ЭШМУҲАМЕДОВА М.

Ўзбекистон Республикаси ОЎМТВ нинг 2011 йил 11.05 даги 192-сонли буйруғига асосан нашрга рухсат берилган ва 192-4 рақами билан рўйхатга олинган.

КИРИШ

Олимлар инсоният пайдо бўлган даврни 3 миллион йил деб ҳисоблайдилар. Бироқ ёзув пайдо бўлган даврни ёш дейдилар, яъни, эрампдан аввалги мингйилликда ёзув пайдо бўлган экан. Бироқ бу ёзувларда бирорта асар қолган-қолмагани номаълум. Биз фақат қадимий даврлардан қолган Таврот, Забур, Инжил, Авесто ва ислом пайдо бўлгач, Қуръони карим китоби қолганини биламиз.

Ислом маданияти таъсири остида етишиб чиққан олимлар кўплаб асарлар ижод қила бошладилар. Жумладан, Абу Бакр Розий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино каби олимлар фаннинг ҳар хил соҳалари бўйича 300 дан ортиқ ва 400га яқин асарлар ёздилар. Бу асарларнинг айримлари 15дан 20 жилдгача эди. Шундай қилиб, Шарқ оламида минглаб китоблар пайдо бўла бошлади. Подшоҳлар, халифалар, ҳукмдорлар қўлида саноксиз асарлар йиғилиб қолди. Уларни аниқлашда, қайси бири кимга тааллуқли экани ва қайси китобнинг қаерда турганини билишда қийинчиликлар юзага кела бошлади. Натижада маҳсус китобдорлар (кутубхоначилар) пайдо бўла бошлади ва саройдаги китобларни китоб ёки муаллиф номи билан рўйхатга ола бошладилар. Шундай қилиб, қўлёзма асарларни ашё (инвентарь) дафтарига қайд этиш ёки рўйхатга олиш вужудга келди.

Китобларни замонавий усулда (масалан, китоб жавонлари, тахта тоқчалар ёки стиллажларда) сақлаш йўлга қўйилиши муносабати билан улардан фойдаланишни янада қулайлаштириш эҳтиёжи пайдо бўла бошлади. Китоблар кўпайган сари қўлёзма ёки тошбосма асарни ашё дафтарларидан қидириш ва уни осонгина топа олиш муаммога айланди. Бу ҳол китобдорларнинг ўзларини ҳам қийин аҳволга солиб қўйди. Натижада қўлёзма ёки тошбосма асар ҳақида маълумот берувчи маҳсус варақалар вужудга келди. Бу варақада фақат асарнинг ёки муаллифнинг номигина эмас, балки шу қўлёзма ёки тошбосма асар ҳақидаги кўпгина маълумотлар акс эттирила бошланди. Бу варақалар маҳсус яшиқларга тартиби билан солиниб, маҳсус жойлаштиригичларга ўрнатиб қўйиш расм бўлди. Бу варақалар одатда каталоглар, карточкали каталоглар ёки карточка тавсифлари деб аталиб келинмоқда. Бу карточка тавсифлари қўлёзмалар хазинаси (фонди)дан фойдаланишни осонлаштиради, бироқ улардан шу асар қайси фанга доир ва мавзуси нима ҳақида эканлигини билиш қийин эди. Натижада фанга, тилга, муаллифга ва китоб номига тузилган карточка варақалари пайдо бўла бошлади ва қўлёзма ҳамда босма китоблардан фойдаланиш ишлари тобора қулайлашиб борди. Ҳозирги пайтда дунёнинг барча кутубхоналарида ва қўлёзма фондларида шу тартиб мавжуд.

Қўлёзмаларни мукаммал тавсифлаш орқали каталог (фихрист) китоблари нашр этиш ҳозирги даврнинг долзарб вазифасидир. Фихристлар тузиш бундан бир неча асарлар аввал бошланган. Ҳожи Халифанинг (XVI аср) араб тилида тузган «Кашф уз-зунун» асари бунга мисол бўлиб, муаллиф унга ўз кўзи билан кўрган 16 мингта китобнинг тавсифини киритган. Араб ва форс тилида тузилган бундай фихристлар жуда кўп.

Кўриб турганимиздек, фихристларда акс этган меросни кенг халқ оммасига етказиб бериш маданиятимизнинг тўқислиги учун ниҳоятда зарурдир. Бу ишларни ўтмиш қўлёзмаларни илмий-танқидий ўрганиш ва нашр қилиш билан шуғулланувчи матншунослик билимларисиз, арабий имло малакасисиз амалга ошириб бўлмайди. Ушбу ўқув фани талабаларда филологик билимнинг таркибий қисми бўлган қўлёзма манбалар устида ишлаш малакасини ҳосил қилишларига йўналтирилган.

Мазкур ўқув фанини ўрганиш учун талабалардан аввало, тилшунослик, адабиётшунослик, хусусан адабиёт тарихи, ёзув тарихи, араб ёзуви, хаттотлик санъати ва араб ёзуви турларидан маълум даражада тайёргарликка эга бўлишлари керак.

Қўлланмадан жой олган матншуносликнинг назарий масалалари қисми, рус матншунос олими академик Д.С. Лихачев тадқиқотларининг шарқ матншунослиги учун мувофиқ келадиган ўринлари билан ўзбек матншунослигининг ютуқларининг синтези тарзида юзага келди. Қўлланмада ўзбек матншунос олимдардан И.Абдуллаев ва М.Ҳамидова мақолаларидан фойдаланилди ва бундай ўринлар ўша ернинг ўзида кўрсатиб ўтилган. Қўлланманинг биринчи – «Матншуносликнинг назарий масалалари» қисми ва адабий манбашунослик ва матншунослик атамаларининг қисқача изоҳли луғати филология фанлари номзоди, доцент Алимудулла Ҳабибуллаев ва иккинчи – «Шарқ қўлёзмаларини тавсифлаш ва фихришлаш» қисми тарих фанлари доктори, проф. Маҳмуд Ҳасаний томонидан ёзилган.

БИРИНЧИ ҚИСМ

МАТНШУНОСЛИКНИНГ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ

1. МАТНШУНОСЛИК ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА УНИНГ АСОСИЙ ВАЗИФАЛАРИ

Ўқув мақсади:

- 1) матншунослик фанининг объекти ва предмети ҳақида маълумот бериш;
- 2) матншунослик фанининг мақсади ва вазифаларини бўйича тасаввур ҳосил қилиш.

Матншунослик фани қадимги ва ўрта асрлар ёзма ёдгорликлари матншунослиги ҳамда янги давр асарлари матншунослигига бўлиб ўрганилади. Чунки бу икки йўналиш ўртасида принципиал фарқлар бор.

Кўлланманинг бу қисмида янги давр асарлари матншунослиги ҳақида эмас, Ўрта аср манбаларини *тадқиқот объекти* қилиб олган матншунослик хусусида баҳс юритамиз. Матншуносликнинг умумий қонуниятлари, мезонлари ва тамойиллари билан, асосан, адабий ва тарихий асарлар мисолида танишамиз.

Ўзбек тилида бу соҳа асосларига бағишланган махсус дарсликнинг йўқлиги ва ўқув қўлланмаларнинг камлиги¹ бу фанни ўқитиш ишларини бирмунча қийинлаштиради. Шунга қарамай, маълум жиҳатдан, етук ўзбек матншунос олимларимизнинг тадқиқотлари ва рус матншунослигига бағишланган манбалардан фойдаланиш мумкин. Бирок шунда ҳам, матнлар тузиш ва уларни тадқиқ этишда матншуносликнинг умумий тамойилларидан келиб чиқиб хулосалар чиқариш лозим. Биз етук матншуносларнинг амалий фаолиятини объект қилиб олиб, уларнинг тажрибаларидан назарий умумлашмалар чиқаришга ҳаракат қилдик. Бу йўлда қўйилган дастлабки қадамлардаги кам-кўстлар учун соҳа мутахассисларидан олдиндан узр сўраймиз. Бунда масалага мутлақо ялғича ёндашиб, матншуносликнинг тушунча ва тамойилларини ажратиб, таъкидлаб кўрсатишга, баънийликдан қочинга ҳаракат қилдик. Бу усул тушунча ва тамойилларини эслаб қолиш ва керак бўлса, уларга такрор муружаат қилишни оsonлаштиради деган умиддамиз.

¹ Бу соҳада ҳозирча иккитагина ўқув қўлланма бор. Улардан бири эски ўзбек адабий манбаларини (Эркинов А.С. Матншуносликка кириш. –Т.: Республика таълим маркази, 1997. –50-б.) иккинчиси Арабий, форсий, туркий манбаларни ўрганишга (Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншунослик / Қисқача курс. –Т.: ТошДШИ, 2000. –172-б.) йўналтирилган.

Таъриф:

Матн – муаллиф фикрининг ёзма ифодасидир.

Матншунослик - филология фанининг адабий, тарихий, илмий асарлар ҳамда тарихий ҳужжатлар матнини илмий-танқидий ўрганиши ва нашр қилиши билан шуғулланувчи соҳасидир.

Матншунослик курсининг мақсади –Арабий, форсий, туркий адабий меросни кўлэмаларда ўқиш, улар устида ишлашга ўрганиш.

Мақсадга этиш шартлари (вазифалари):

- 1/ араб ёзуви ва унинг турларини яхши билиш;
- 2/ мумтоз адабиёт хусусиятларини билиш;
- 3/ ўрта асрлар тил хусусиятларини билиш;
- 4/ тегишли терминологияни ўзлаштириш.

Матншунослик ишлари нашр учун материал етказиб берувчи соҳа бўлгани учун у *археография* фани билан бевосита биргаликда иш олиб боради. Археография фанининг ўрганиш *объекти* – кўлёма хужжат ва кўлёма манба, *предмети* эса – кўлёма манбани нашрга тайёрлаш методикасидир. Демак, археография қадим ва ўрта асрларда яратилган асарларни нашр этиш тартибини белгилаб беради. Бу тартибга ёзма ёдгорликларни матнини тузувчилар, нашриётларда уларни нашрга тайёрловчилар амал қилиши лозим бўлади. Аммо ўзбек манбашунослик фанида *археография* ҳозирча жуда заиф ривожланган. Унинг принцип ва категориялари тадқиқ этилмаган ва тартибга солинмаган. Балки бундай муаммолар рус тилидаги шу характердаги нашрларга қараб ҳал қилиб келинади.

Ҳозирги маънодаги ўзбек матншунослиги, асосан, ўрта асрлар муаллифлари, хусусан Алишер Навоий асарларини кирилл алифбосида нашр этиш билан боғлиқ ҳолда ривожланди. Бу нашрларнинг юзага келиши жараёнида матншуносликнинг янги талаблар даражасидаги матн тайёрлаш методикаси, технологияси, фаннинг категория ва принциплари ўзбек матншунослари ишларига кириб келди ва мустаҳкамланиб қолди. Шунда ҳам, улар фан асослари устида эмас, муайян матнлар устида изланишлар олиб бориб, назарий масалаларга изланишлардаги эҳтиёжларига қараб йўл-йўлакай мурожаат этганлар. Аммо, тан олиш керакки, жуда катта миқёсдаги ишлар амалга оширилди ва жуда кўп назарий муаммолар ўз ечимини топди.

Таянч сўз ва иборалар: матн, матншунослик, қадимги давр матншунослиги, янги давр матншунослиги, археография.

Савол ва топшириқлар:

1. Матн, матншунослик ва археография ўртасидаги муносабатларни таърифлаб беринг.
2. Матншуносликнинг мақсад ва вазифаларини аниқ ифодалаб беринг.
3. Ўзбек матншунослиги соҳасида фаолият юритишнинг асосий шартлари нималардан иборат?

2. МАТНШУНОСЛИҚДАН НАЗАРИЙ МАНБАЛАР

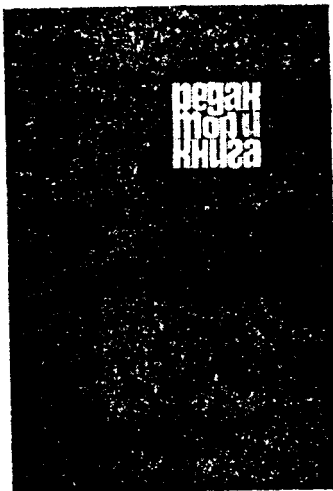
Ўқув мақсади:

- 1) матншунослик бўйича асосий назарий манбалар билан таништириш;
- 2) Интернет материалларига мурожаат этишининг амалий усуллари бўйича кўникмалар ҳосил қилиш.

Ҳозирги пайтда Ўрта асрлар шарқ тиллари матншунослигини назарий жихатдан қўллаб турадиган махсус адабиёт жуда кам. Булардан илмий адабиётларда кўп тилга олинадиган бир нечтаси ҳақида маълумот бериб ўтишни лозим топдик.

Эйхенбаум В. Основы текстологии / Редактор и книга. Вып.3. – М.: Искусство, 1962. –С.41-86. – Муаллиф совет матншунослигининг асосчиларидан ҳисобланади.

Ушбу китобда у ўзининг 40 йиллик матн тузиш фаолияти тажрибаларини умумлаштиргани ҳақида ёзади. Китобда 1917 йилгача рус матншунослиги тарихи, Совет матншунослиги тараққиёти, матншунослик иши методикаси каби боблардан иборат бўлиб, рус адабий мероси асосида ёзилган бўлса-да, етук ўзбек матншунослари унинг изидан бориб, бу манбадан кўпгина назарий асослар топишимиз мумкин. Айниқса, унинг сўнгги бобидаги асосий матн, бошқа ва-

риантлар, нашр турлари ва уларнинг тузилиши, имло ва тиниш белгилар, матний шарҳ каби фаслларидан бошқа тиллардаги матнларни тиклаш учун ҳам кўплаб фойдали кузатувларни ўқиймиз.

Лихачев Д.С. Текстология. Краткий очерк. –М., –Л.: Наука, 1964. –С.102. – Бу ўқув қўлланма қадим рус адабиёти материаллари асосида яратилган бўлса-да, муаллиф таъкидлаганидек, бу адабиёт

тарихи мутахассислари учунгина мўлжалланган эмас, балки шарҳ матншунослиги учун ҳам кўп фойдали жиҳатлари бор.

Ҳозир Интернет сайтларида (<http://www.textology.ru/Lihachev>) бу китобдан қўлёзмалар нашрига бағишланган бир қисмининг жой олганлиги рус матншунослиги ьу нашрни ҳамон кадрлашини кўрсатади. Мазкур олимнинг бу соҳадаги ишлари яна икки марта босилиб чиққан [Лихачев Д.С. Текстология (на материале русской литературы X - XVII вв.). –М., –Л., 1962, 1983. –С.605], аммо уларда рус адабиётига эътибор кўпроқ. Китоб фақат рус олимлари орасидагина эмас, ўзбек матншунослари эътирофига

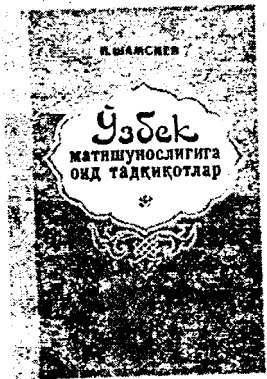
азовор бўлди. Улар ўз амалиётлари ва тадқиқотларида бу олимнинг фикрлари ва илмий хулосаларига кўп муурожаат этишган.

Рейсер С.А. Палеография и текстология нового времени. –М.: Просвещение, 1970. – Икки бўлимдан иборат бўлиб, биринчи бўлимда ҳозирги замон рус ёзуви палеографияси ва иккинчи бўлимда ҳозирги замон матншунослиги муаммоларини рус тили материаллари асосида ёритиб берилган.

Рейсер С.А. Основы текстологии. Учебное пособие, изд-е 2-е. – Ленинград: Просвещение, 1978. –С.176. (12 б.т.). – Бу ўқув қўлланма учун ушбу муаллифнинг 1970 йилда босилиб чиққан «Палеография и текстология нового времени» китобининг «Текстология» бўлими асос бўлган. Муаллиф янги китобида ўз олдига янги давр матншунослигининг метод ва усулларини ёритиб беришни мақсад қилиб қўйган бўлса ҳам, ундаги таянч нусха муаммолари, қўлёзма санасини белгилаш, атрибуция, нашр турлари, китобда матнни ва қўшимча материалларни жойлаштириш усуллари ҳақидаги назарий масалалари юзасидан мулоҳазалар Ўрта асрлар Шарҳ қўлёзмалари матншунослиги учун ҳам фойдадан холи

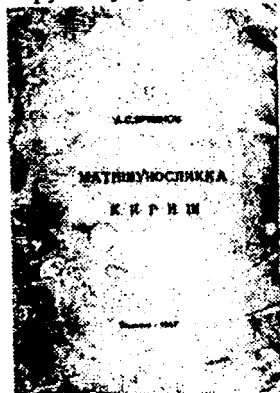
бўлмайди. Ўқув қўлланмада ҳозирги замон матншунослиги муаммолари рус тили материаллари асосида кўриб чиқилган бўлса ҳам ундаги назарий умумлашмалар умумий матншунослик фани соҳасида тан олинган ўқув адабиёти сифатида бир неча марта қайта чоп этилган.

Шамсиев П. Матншуносликка оид тадқиқотлар. –Т.: Фан, 1986. –164 б.

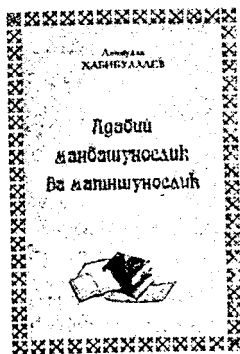
Бу нашр соҳа мутахассислари томонидан Алишер Навоий мероси мисолида ўзбек матншунослигини анчагина илгарилатиб қўйган матншунос олим Порсо Шамсиев тадқиқотларидан тузилган. Олим Навоийнинг бир қанча асарлари матнини тузиш ва нашрга тайёрлаш чоғида тўплаган тажрибалари ва илмий умумлашмалари, хулосаларини ўртага ташлайди. Унда нафақат Навоий асарлари қўлёзмалари, балки умуман шарқ қўлёзмалари устида иш олиб бориш чоғида матншунос дуч келиши мумкин бўлган кўпгина илмий муаммолар қаламга олинади.

Эркинов А.С. Матншуносликка кириш. –Т.: Республика таълим маркази, 1997. –50-б. // 500 нусха. – Бу нашр матншуносликнинг мақсад ва вазифалари, энг муҳим тушунчалари ҳақида ўзбек адабиётшунослиги ва матншунослиги ютуқлари асосида умумий маълумот берувчи ўқув қўлланма тарзида юзага келган.

Қўлланма, асосан, ўзбек мумтоз адабиёти матнлари билан шуғулланишга йўналиш бериш мақсадида яратилган. Нашр икки қисмдан иборат бўлиб, 1-қисми матншуносликнинг назарий масалаларига, 2-қисмида Эски ўзбек ёзувидаги матн устида ишлашга бағишланган бўлиб, кўпроқ матншуносликдан амалий машғулотлар олиб боришни назарда тутди. Китобга рус ва ўзбек матншунослигида кўзга кўринган олимларнинг соҳа юзасидан тадқиқотлари библиографияси илова қилинган.

Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншунослик. –Т.: ТошДШИ, 2000. Ўқув қўлланма, 10,75 б.т. 200 нусха. – Бу нашрда матншуносликнинг тарихи ҳақидаги обзор билан бир қаторда, соҳанинг айрим назарий жиҳатлари ҳам ёритилган. Қўлингиздаги бу нашрда унинг назарий қисмларидан кенг фойдаланилди.

Мазкур ўқув қўлланмалар библиографиясида матншуносликка оид анчагина адабиётлар берилган. Уларнинг ҳар бирида маълум мавзулар бўйича назарий умумлашма хулосалар мавжуд. Бу назарий фикрлар ўз навбатида матншунослик назариясини яратишда катта роль ўйнаши аниқ.

Матншунос олимларнинг адабий мерос матнларини оммалаштириш бўйича шу пайтгача қилган амалий ишлари, шарқ тилларидаги адабий мерос юзасидан олиб борган тадқиқотлари матншунослик соҳасида мустаҳкам назарий асоснинг мавжудлигини кўрсатади. Адабий манбаънослик ва матншунослик

ўқув предмети сифатида ўқитилиши муносабати билан уларни йиғиб, бир тизимга солувчи алоҳида бир тадқиқотга зарурат сезилади.

Интернет тормағи саҳифаларида матншунослик ва унинг ёндош соҳаларига бағишланган кўплаб маълумотларни топишимиз мумкин. Тормоқ махсус веб сайтлардан (Википедия, БРЭ, natlib.uz ҳ.к.) ташқари матншуносликнинг алоҳида териминлари орқали кириб бориб текстология, палеография, археография, литография... каби сўзларнинг изоҳи ва уларга алоқадор нашрлар ҳақида маълумот топишингиз мумкин.

Таянч сўз ва иборалар: Рус матншунослиги, совет матншунослиги, шарқ матншунослиги, матншунослик методикаси, адабий мерос, назарий асос, нашр.

Савол ва топшириқлар:

1. Ҳозирги замон матншунослиги бўйича қандай ўқув қўлланмаларни биласиз?

2. Ўрта асрлар матншунослиги учун қандай китобларнинг қайси жиҳатларидан фойдаланиш мумкин?

3. МАТНШУНОСЛИК НАЗАРИЯСИ ТАРИХИДАН

Ўқув мақсади:

1) матншунослик фаолиятининг амалий соҳадан назарий соҳага айлана бориш тарихи ҳақида тасаввур бериш.

2) турли давр ва минтақаларда матншунослик амалиётининг ривожланиш босқичлари ҳақида маълумот бериш.

Матншунослик фан сифатида ўтган асрнинг 20-йилларидангина тилга олиниб келинаётган бўлса-да, бу борада жуда қадим замонлардан бизнинг қунимизгача тинимсиз ишлар олиб борилган. Ёзма асарлар матнини тиклашга эҳтиёж жуда қадим замонларда пайдо бўлган.

Антик адабиёт намуналарини тиклашга, жумладан Аристарх, (э.ав. 3-а.) ўз тажриба ва ҳиссий идрокларига таяниб, Гомер ва бошқа муаллифлар асарларининг асл матнини тиклашга уринган. Геродот ва Полиэн асарларида биз фольклор матншунослигини кўраимиз. Кейинчалик «*Инжил*»ни *танқидий ўрганиш*, *антик маданият*, *айниқса*, *кейинги Уйғониш даври ёдгорликларини тадқиқ этишида матншунослик яхшигина ривожланди*. Шу даврлардан бошлаб матншуносликнинг дастлабки тамойиллари пайдо бўлди.

Эронийларда бундай ишлар *юнон дошиманд-ҳакимларининг асарларини паҳлавий (қадим форс) тилига таржима қилиш*, *уларга шарҳлар ёзиш* шаклида сосонийлар давридаёқ (224–651 йиллар) расм бўлган эди.

Арабларда Расулulloҳ котиблари Зайд бини Собит томонидан амалга оширилган *Қуръони Карим сураларининг халифа Умар кўрсатмаси билан китоб ҳолига келтирилиши (VII аср)*, *жоҳилия даври шеърятининг филолог Муфаддал ал-Доббий (VIII аср)*, шоир Абу Таммом, филолог Ибн Қутайба (828—889), Абул Фароҳ ал-Исфохоний (897—967) томонидан хатта туширилишига, *Расулulloҳ ҳадислари устида олиб борилган ишлар* га кенг йўл очиб берди.

Туркий ёзма адабиётда Кошғарийнинг «*Девону лугатит-турк*», Берунийнинг «*Осори боқия*» асарлари ҳам ёзма ва ҳам фольклор матншунослиги изланишларини тақозо этган.

Шарқда адабий-маданый, илмий, тарихий асарларнинг асрлар оша *нусха кўчирилиб*, *кўпайтирилиб келингани*, кейинги асрларда эса дунё микёсида матншунослик ишлари анчагина кўпайгани ҳам матншунослик ишларининг қадимийлигидан далолат беради. Айниқса, адабиётимизнинг мумтоз намуналарига эътибор — уларнинг матнларини сақлаб қолиш, ўтмишдагиларини тиклаш, келажак авлодларга етказиш ишлари ислом шарқи маданиятида жуда қадимдан амалда бўлиб келган.

Европада XVII—XVIII асрларда Антик матншунослик ва Ўрта асрлар матншунослиги асосида «янги адабиёт» матншунослигининг асосий тушунчалари юзага келди. Олимлар (Р.Бентли, Р.Порсон, И.Рейске, Ф.А.Вольф, Г.Герман ва бошқалар) матнга *илмий-танқидий* муносабатни йўлга қўйишди. Шиллер ва Гёте асарларининг тан-

² *Қаранг:* И б н Қ у т а й ба Книга поэзии и поэтов. Биографический словарь; АбулФараж. Книга песен. Антология / пер.с араб. А.Б.Халидова. Б.Я.Шидфар. — М.: Наука, 1980.

кидий матни нашрлари пайдо бўлди. Фарбада бу соҳани *матн танқиди* деб атаб келишган.

Россияда матншунослик ишлари XVIII аср ўрталарида пайдо бўлди. Рус йилномалари, А.Д.Кантемир асарлари, «Игорь жангно-маси», Пушкин асарлари, фольклор асарлари матнлари шулар жумласидандир.

Собиқ Иттифоқ худудида «Текстология» атамаси филологиянинг бир бўлими сифатида XX асрда пайдо бўлган. Бу даврга келиб матншунослик алоҳида бир соҳа сифатида ривожлана бошлади. Бу соҳада рус тадқиқотчиларидан В.Эйхенбаум Г.О.Винокур, В.В.Томашевский, Д.С.Лихачевлар махсус тадқиқотлар олиб боришди. Матншуносликнинг назарий масалаларида маълум бир умумлашмаларга келинди.

Юртимизда ўтган аср 20-йиллардан бошлаб ўзбек матншунослиги, айниқса, бу соҳанинг *амалий* йўналиши тез ривож топди. Матнларни тайёрлаш ва нашр қилиш билан боғлиқ салмоқли ишлар амалга оширилди. Бу ишларда С. Айний («Хамса»нинг қисқартирилган нашри), Фитрат (Эски ўзбек адабиёти намуналари), И. Султонов («Мезон ул-авзон»), П. Шамсиев («Хамса» – 1960), Х. Сулаймонов («Хазойин ул-маъоний» – 1958–61), С. Фаниева («Мажолис ун-нафоис» – 1961) каби олимларнинг роли катта бўлди. Айниқса, рус-кирилл ёзуви жорий қилиниши билан бу ишлар янги босқичга кўтарилди. Ўзбек адабиётшунос олимларидан С. Мирзаев, В. Зоҳидов, А. Қаюмов, А. Ҳайитметов, Ф. Каримов, С. Муталибов, С. Долимов, Р. Мажидийларнинг матншунослик амалиётига оид изланишлари бу соҳани юксалтиришга маълум ҳисса бўлиб қўшилди.

Ҳозирги кунда матншунослик фани кўпгина олий ўқув юрғларининг ўқув режаларига киритилган. Мустақил Ўзбекистонда давлатчилигимиз тарихини яратиш, адабий-маданий, илмий, тарихий меросга эътиборнинг кучайиши муносабати билан матншунослик фанининг роли янада ортди. Ёзма манбалардаги ҳар бир матн халқ мулки деб тан олинди. Бу эса матншуносларнинг халқ, Ватан, илм олдидаги масъулиятини янада оширади. Яъни, матншуносдан ёзма манба матнининг аниқ, аслига тўғри ва тушунарли тарзда халқ ва илмий жамоатчилик ҳукмига ҳавола қилиниши талаб этилади.

Таянч сўз ва иборалар: асл матн, тажриба ва ҳиссий идрок усули.

Савол ва топшириқлар: 1) Матншунослик соҳасида матнни тиклашда дастлабки пайдо бўлган метод қайси ва у қайси асарлар матнини тузишда қўлланилган? 2) Юртимизда матншунослик қандай шароитларда юзага келган.

4. МАТНШУНОСЛИҚДА НАЗАРИЙ УМУМЛАШМАЛАРНИНГ ЮЗАГА КЕЛИШИ

Ўқув мақсади:

- 1) матншуносликда назарий фикрнинг ҳосил бўлиш жараёнлари ҳақида тасаввур бериш;
- 2) соҳанинг аввал амалий ва шундай кейингина назарий йўналиши пайдо бўлишининг илмий зарурат эканлигини тушунтириш.

Назария:бу:

мутахассисни соҳа бўйича йўлга солувчи ғоялар тизими тадқиқотчилар тажрибасидан олинган умумлашмалар матн ҳақидаги билимлар йиғиндиси

Матншунослик фани, бошқа барча соҳалар каби *назарий* ва *амалий* йўналишларда ривожланиб келган. Шунга қараб унинг асосий *вазифалари* белгиланади.

Матншунослик *назарий* планда матнларни илмий тадқиқ этишнинг умумий қонуниятлари, турли тарихий босқичларда уларнинг ўзгариб бориш хусусиятлари, барқарорлашган асосий тушунчалари ва ниҳоят, матнни қайта тиклаш принциплари каби масалаларни тартибга солади.

Унинг *дастхат*, *нусха*, *қоралама*, *оққа кўчирма*, *кўчирма нусха* (копия), *архетип*, *вариант* каби муаммоли масалалари ва асосий тушунчалари; атрибуция, санасини белгилаш, шарҳлаш, конъектура (бузилган, хиралашган эски ёзувни тахмин билан тузатиш, тиклаш), котиб йўл қўйган хатоларни ўрганиш каби умумий метод ва усуллар бўйича юзага келган умумий мезонлар ва меъёрларни тартибга солади.

Амалий матншунослик муайян асар матни тарихи ва унинг манбаларини ўрганиш, муаллифи, ёзилиш даври, жойи ва бошқа ўзига хос хусусиятларини аниқлаш (атрибуция) йўли билан муаллиф варианты ёки унга яқин энг ишончли вариантни танлаб, шу вариант асосида *матнни тиклайди*. Бу жараён матн тарихида матн тузувчи котиблар ёки ноширлар томонидан асар матнига киритилган ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда, асарнинг турли нусхаларини ўзаро таққослаш ва ишончли *илмий-танқидий матнни* тайёрлаш тарзида амалга оширилади. Матнга бундай ёндашув ёзма ёдгорликнинг танқидий таҳлилига ва кейинги илмий тадқиқотларга ишончли асос бўладиган матнни нашр этиш учун керак. *Матншунослик амалиётининг* охирги натижаси бўлиб ана шу нашр хизмат қилади.

Ёзма адабий меросимиз устида олиб борилган ишларнинг кўпчилиги амалий матншуносликка оид фаолият бўлиб, бу соҳанинг асосларини, қонуниятларини очишга материал бўлиб хизмат қилади.

Демак, матншунослик назарияси манбаи бўлиб матншунослар фаолияти натижалари, умумлашма хулосалари майдонга келади.

Матншуносликда назарий маълумотлар доим амалиётда, тажрибада синаб кўрилади. Назария соҳа мутахассисларининг амалий ишларини йўлга қўйиш учун хизмат қилади. Керак ўринларда тузатишлар киритилади ва улар нашрнинг тадқиқот қисмида ёзиб қолдирилади. Амалиётдан узилган назария қуруқ гап бўлиб қолади. Назариядан ажралиб қолган амалиёт эса «ҳар мақомга йўрғалайди». Матншунослик назарияси матншунослик амалиёти билан боғланса муттасил кучайиб бораверади. Назарий умумлашмалар билан яхши таъминланганлик амалий фаолиятнинг, ҳар қандай шароитида ҳам, йўл топиб чиқиб кетиш имконини беради. Шу куннинг амалиётида назарияга асосланадиган, ўз навбатида, уни доимий равишда бойитиб борадиган матншунослик тадқиқотлари ва фаолият турларига асосан қуйидагилар киради:

- Арабий ва форсий матндаги асарларнинг илмий, изоҳли таржималарини тайёрлаш;
- Туркий тилдаги матнларнинг транслитерация нашрларини тайёрлаш;
- Ёзма ёдгорликларнинг илмий-танқидий матнини тузиш;
- Манбашунослик ва матншуносликнинг асослари ҳақида назарий мақолалар ёзиш;
- матн тузиш методикаси бўйича изланишлар олиб бориш;
- матни чоп этилаётган асарлар учун тадқиқот қисми ёзиш;
- матншунослик ишларига тақризлар ёзиш;
- тарихий, адабий, илмий атамалар юзасидан изланишлар олиб бориш;
- адабиёт тарихининг алоҳида масалалари юзасидан йиғма материаллар тайёрлаш кабилар киради.

Бу каби ишларни амалга ошириш жараёнида фаннинг назарий жиҳатлари барқарорлашиб, мустаҳкамланиб бораверади.

Таянч сўз ва иборалар: матншунослик амалиёти, матншунослик назарияси, назария, изоҳли таржима, транслитерация, илмий танқидий матн, матн тузиш методикаси, тақриз.

Савол ва топшириқлар:

1. Назарий умумлашмалар қандай юзага келади?

2. Қандай напир матншунослик амалиётининг ҳозирги юксак маҳсулоти бўлиб ҳисобланади.

3. Ҳозирги куннинг матншунослик амалиётида назарияни бойитиб борадиган фаолият турларига нималар киради?

5. АСОСИЙ ТУШУНЧА ВА ТАМОЙИЛЛАР

Ўқув мақсади:

1) матншуносликдаги асосий тушунча ва энг муҳим тамойиллар билан таништириш;

2) матн тиклаш жараёнида қўлланиладиган метод ва усуллар ҳақида тушунча бериш.

Адабиёт тарихи, тил тарихи каби фанлар ёзма ёдгорликлар матни асосида юзага келади. Ёзма ёдгорликларни муомалага, истифодага киритиш эса матншунослик зиммасидадир. Адабиёт тарихи, тил тарихининг тадқиқот объекти тўлалигича матншуносликнинг ҳам тадқиқот объектидир. Фақат матншунослик адабиёт тарихига материал етказиб беришда баъзан олдинда, баъзан орқада юради. Яъни, адабиёт тарихи матни ҳали чоп этилмаган ёки таржима қилинмаган асарлар юзасидан ҳам иш олиб боради.

Маълумки, фан “янги билимларни эгаллаш билан боғлиқ фаолиятни ҳам, бу фаолиятнинг маҳсули – оламнинг илмий манзараси асосини ташкил этувчи билимларни ҳам ўз ичига олади, инсон билимларининг айрим соҳаларини ифодалайди”³.

Фанларнинг ҳосил бўлиши юзасидан олимларнинг олиб борган кузатувларига кўра, соҳа бўйича етарли амалий база юзага келгандан кейингина илмда фан – предмет сифатида шакллана олади. Матншунослик амалиётида ҳозир шундай база бор.

Матншуносликнинг ўзи яқин пайтларгача аввалига адабиётшуносликнинг бир қисми, тўғрироғи адабиёт тарихининг таркибий бир қисми бўлиб келган эди. Мана энди, матншунослик таркибидан матншунослик амалиётига алоҳида эътибор бериш пайти келди. Чунки у ҳам энди ўзаро алоқадорликда амалда бўлган бир олам тушунчаларга қўлёзма китоблар даври; литографик босма китоблар даври; полиграфик нашрлар даври каби тарихий босқичларга; матн тузиш принциплари (илмий ва оммабоп нашрлар), тузилган матнларни оммалаштириш

³ Фан // Энциклопедик луғат, 2 томлик, 2-т. –Тошкент, 1990. –329-б.

принциплари, ёзма ёдгорликларни илмий тадқиқ қилиш принциплари каби тамоийилларга эга бўлган бир бутун фанни ташқил этади.

Матншунослик амалиётида, аввало, унинг умумий мезонлар ва меъёрларни ташқил этувчи асосий *тушунчалар* ва *тамоийиллари* эътиборга олиш, улардан ўз ўрнида фойдаланиш, тўғри қўллаш лозим бўлади. Аммо бу умумий мезонлар ва меъёрлар, тушунча ва тамойиллар ўзбек матншунослигида, ўзаро алоқадорликда, назарий жиҳатдан ҳали ишлаб чиқилмаган ва тартибга солилмаган. Соҳа мутахассислари эса ўз илмий ишларини назарий тайёргарлиги етарлича бўлган ўқувчиларга мўлжаллагани учун назарий терминологияни ўрни билан ишлатиб кетаверадилар. Бу терминология маълумотнома, луғат ва энциклопедик нашрларда тарқоқ ҳолда мавжуд. Аммо ўргатиш чоғида уларни моҳиятига кўра туркумлаштириб, ўзаро алоқадорликда тушунтириш лозим бўлади. Чунончи, “илмий аппарат” билан “конъектура” сўзлари моҳиятига кўра бири–тушунча, иккинчиси эса усул ҳисобланади. Шунга кўра, матншунослик амалиётида қўлланиладиган атамаларни ўргатиш чоғида уларни туркумларга ажратиб тартибга солишга ҳаракат қилдик. Демак:

Тушунчалар: матн, асар, қўлёзма, нусха, дастхат, қоралама, окка кўчирма, кўчирма нусха (копия), архетип (ёзма ёдгорликнинг энг қадимги, одатда номаълум бўлган, аммо бошқа нусхалар учун аслият вазифасини ўтаган нусха), вариант, матн таркиби, матн тарихи, матн танқиди, археографик кириш, илмий аппарат, матний тафовут, изоҳлар, кўрсаткичлар, нашр турлари каби тушунчаларнинг ҳар бири ўзига алоҳида эътибор талаб этадиган *назарий* тушунчалардир.

Метод ва усуллар: қўлёзманинг ёзилган санасини белгилаш, атрибуция (асарнинг муаллифи, яратилиш вақти ва ўрнини аниқлаштириш), интерполяция (ҳошия ёзувлари), конъектура, нусхалар таснифи, матн тузиш, уни шарҳлаш, котиб йўл қўйган хатоларни ва унинг билиб-билмай киритган ўзгартиришлари устида ҳукм чиқариш, қўлёзмани нашрга тайёрлаш методикаси кабилар матншуносдан *амалий* ёндашувни талаб этадиган ишлар – матншуносликнинг асосий *метод ва усуллари* жумласига киради.

Тамойиллар: матншунос ҳозирги замон талаблари асосида иш олиб борар экан, асосан учта мақсаддан бирини назарда тутати. Матншунослик тамойиллари ҳам шу мақсадлардан келиб чиқади. Улар:

– **матн тузиш принциплари.** Матншуносликнинг ижтимоий моҳияти ўтмиш ёзма ёдгорликларини қайта ҳаётга қайтариш, асар тааллуқли бўлган соҳа тарихини хрестоматив материал билан таъминлашдан иборат.

Бу йўлда қилинган ишларнинг олий шакли ёзма ёдгорликнинг *илмий-танқидий матнини* тайёрлаб нашр эттиришдир. (Тилшунослар, адабиётшунослар, тарихчилар, фан тарихи соҳаси мутахассислари ўз илмий фаолиятида бундай материалга энг ишончли манба сифатида қарайдилар.) Шу боис, матншунослар муайян асарнинг *илмий-танқидий матнини тузиш принципларини* пухталаб олиб, ишнинг охиригача унга амал қиладилар. (Бундай материаллар алоҳида мақола шаклида ҳам чоп этилади.)

Матн тузиш соҳасида шарқшунос – матншунослар энг кўп дуч келадиган ҳолат асар матнининг араб ёки форс тилида эканлигидир. Бундай асарларнинг *илмий изоҳли таржимасини* тайёрлаш ҳам матншунослик ишлари жумласига киради. Классикларимиз Форобий, Беруний, Ибн Сино кабиларнинг мероси шу тахлит ҳаётга қайтган. Етук манбашунос олим И.Абдуллаев қўлёзма манбалар матнини тайёрлашнинг куйидаги шаклларда бўлишини қайд этган: «Араб, форс ёки араб имлосида ёзилган манбанинг бир қўлёзма асосидаги *матнини*, бир қанча қўлёзмалар асосидаги *йиғма матнини* ёки дунёда сақланаётган ҳамма нусхалари асосида *танқидий матнини* тайёрлаш. Бунда матн тарихи, муаллифи, уни ўрганиш тарихи ва тўла тавсифидан иборат сўзбоши ёзилади, сўнгра изоҳлари билан асар матни чоп этилади»⁴.

– ёзма ёдгорликни оммалаштириш *принциплари*. Оммалаштириш асар матнини чоп этишдангина иборат бўлмай, ундан фойдаланиш *йўриқномасини* яратишни ҳам ўз ичига олади. Бу ишни асар матнини тузган, нашрга тайёрлаган матншунос мукамал тарзда амалга оширишини тақозо этади (нашрга асар матни билан бирга археографик кириш, матн танқиди, изоҳ ва кўрсаткичлар каби қўшимча-танитма материаллар илова этилади). Рус матншунослигида бундай материалларни Д.С.Лихачев образли қилиб, “конвой” деб атаган. Қадимда бу мақсадлар учун машхур асарларга катта-катта шарҳлар ёзилган, асар матни ҳошия ёзувларидан фойдаланишган. Ҳозирги пайтда асар матни нашрдан чикқач, тузувчи-матншунос бошлаган ишини бошқа тадқиқотчилар давом эттиради. Нашрга тақризлар ёзилади. Матндаги ҳамон учраб турадиган хатолар, нотўғри тушунишлар юзага чиқади. Асар нашрга билдирилган муносабатлар китобнинг ўзидаги йўриқномани тўлдириб боради. Манбашунос мутахассис асар нашрига соҳа мутахассислари томонидан эълон қилинган фикрларнинг барчасидан хабардор бўлиши, кейинги нашрлар учун уларни назарда тутиши лозим.

⁴ Абдуллаев И. Мерос ва талқин. –Т.: Фан, 2008. – Б. 349.

– ёзма ёдгорликларни илмий тадқиқ этиш *принциплари*. Бу принципларга кўра тадқиқот объекти юзасидан маълумот манбалари доирасини белгилаб олиш лозим бўлади:

Асарнинг юртимизда ва хорижда сақланаётган қўлёзма нусхалари,

Асарнинг юртимизда ва хорижда чоп этилган нусхалари,

Муаллиф ҳақидаги босма нашрлар,

Муаллиф ҳақида қўлёзма манбалар, таъкиралар,

Асар ва муаллиф ҳақидаги илмий тадқиқотлар.

Ёзма ёдгорликлар юзасидан илмий тадқиқот олиб бориш учун мазкур асар матн тарихини яхши билиш керак.

Муайян асар матн ҳақидаги барча маълумотлар йиғиндиси матн тарихи дейилади. Бирор асар матнини қўлёзма ва босма нашрлари асосида, энг ишончли тарзда, тиклаш, аввало матншунослик таҳлилини тақозо этади. Бу таҳлил натижасида матншунослик тадқиқоти юзага келади. Матншунослик таҳлилини эса, матн тарихи маълумотларисиз амалга ошириб бўлмайди. Чунки бу маълумотлар асарнинг шакли ва мазмуни ҳақида аниқ тасаввур олиш учун материал беради.

Мисол тариқасида шуни айтишимиз мумкинки, Проф. Имомназаровнинг докторлик диссертацияси⁵ химоясида Амир Хусрав Дехлавийнинг Покстонда сақланаётган қўлёзмаларини тадқиқотга жалб қилмагани хусусида гап бўлган эди. Диссертант ўз жавобида матншунослик соҳаси бу асарлар матнлари ҳали чоп этилмаганини таъкидлаганида мутлақо ҳақ эди. Диссертация адабиётшунослик тадқиқоти бўлгани учун бу узур қабул қилиниши мумкин. Аммо матншунослик тадқиқотлари учун бу ҳолат тадқиқотдаги кемтик ер бўлиб қолган бўлур эди.

Демак, соҳа мутахассисларининг фикрича, маълумот манбалари доирасини бу туркум маълумотлар билан имкон борича кенгрок таъминлаш тадқиқотнинг тўлақонли бўлишини таъминлайди. Шундагина манбанинг ҳар томонлама мукамал таҳлилини амалга ошириш мумкин бўлади.

Умумий хулоса тарзида шуни айтишимиз мумкинки, матншунослик амалиёти соҳаси пухта ишлаб чиқилган назарий асосга жуда муҳтож.

⁵ Имамназаров М. Вопросы художественного метода и поэтики в эпическом творчестве Хосрова Дехлеви: филология фанлари доктори илмий дражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Душунбе, 1989.

Таянч сўз ва иборалар: матн, асар, кўлёзма, нусха, дастхат, қоралама, окқа кўчирма, кўчирма нусха (копия), архетип, вариант, матн таркиби, матн тарихи, матн танқиди, археографик кириш, матний тафовут, изоҳ ва кўрсаткичлар, нашр турлари, тамойил.

Савол ва топшириқлар:

1. Матншуносликнинг асосий тушунчаларига нималар киради?
2. Матншунослик амалиётидаги тамойиллар қандай принципларни назарда тутуди?
3. Ёзма ёдгорликларни илмий тадқиқ этиш принциплари қандай маълумот манбаларига асосланади?

6. ИСТИЛОҲЛАРДАГИ МУАММОЛАР

Ўқув мақсади:

- 1) матншунослик истилоҳларининг ўзгариб бориши, уларнинг манбалари ҳақида тасаввур бериш;
- 2) ўрта аср кўлёзма китоблари билан боғлиқ бўлган ҳозирги кун истилоҳлари юзасидан малака ҳосил қилиш.

Ҳар бир фан назарияси шу соҳа **терминлари (истилоҳлари)**га асосланиб иш кўради. Матншунослик тўлалигича филология илми— *тилшунослик* ва *адабиётшуносликнинг* ютуқлари асосида иш олиб боришини эътиборга олсак, адабий манбашунослик ва матншунослик терминларини, ҳозирча, тилшунослик ва адабиётшунослик соҳаси терминлари орасидан териб, ўзлаштириш керак бўлади. Улар жумласида куйидаги нашрларни келтиришимиз мумкин:

Лингвистик терминлар луғати (Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. –М.: Советская энциклопедия, 1966). –607 с.

Адабиётшунослик терминлари луғати (Ҳомидий Ҳ., Абдуллаева Ш., Иброҳимов С.).-Т.:Ўқитувчи, 1970.–300 б.

Адабиётшунослик терминлари луғати (Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча–ўзбекча изоҳли луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1983. – 376 б.)

Энциклопедиялар. Ўз СЭ; ЎзМЭ; Краткая литературная энциклопедия. Том 7. – М. 1972; Литературный энциклопедический словарь. – М., 1987.

Адабиётшунослик луғати / Дилмурод Куронов, Зокиржон Мамажонов, Машҳура Шералиева. ф.ф.д. Д.Куроновнинг умумий таҳрири остида. - Тошкент: Академнашр, 2010.– 400 б.

Мазкур нашрлар ҳозирги кунда соҳада фаол қўлланиладиган атамаларнинг ҳаммасини қамраб олган деб бўлмайди. Айниқса, қадимдан ишлатиб келган истилоҳларнинг кўпини ҳозирги луғатлардан топиб бўлмайди. Улардан айримларининг изоҳи манбашунослик ва матншунослик тадқиқотларида, баъзи ҳолларда йўл-йўлакай учраб қолади.

Матншунослик Ўрта асрларда хаттотлик ва китобат санъати бағрида юзага келган ва ўзининг барқарорлашган анъаналарига эга бўлган. Бу анъаналар кўплаб терминларни юзага келтирган. Ҳозирги замон матншунослигида уларнинг кўпчилиги ҳамон муомалада. Улардан қоғоз ишлаб чиқариш ва китобатга оид атамалар ҳозир бирмунча кам ишлатилади. Бевосита матн билан алоқадор (муқова, унвон, жадвал, ҳошия, пойгир, басмала, ҳамд, наът, аммо баъд..., таммат каби) атамалар эса ҳозир ҳам муомалада бўлган фаол қатламни ташкил этади. Ҳали улар бир жойга йиғилиб, терминологик луғат яратилмаган. Аммо бу ишга уринишлар бўлган (Ҳакимов М. Шарқ қўлёзмаларига доир терминларнинг қисқача изоҳли луғати. Адабий мерос. 1985, № 2 (33). Бироқ олимнинг вафоти муносабати билан бу иш ниҳоясига етмай тўхтаб қолган.

Ўзбек матншунослиги жаҳон фанига интеграциялаша бошлаган ўтган асрнинг 20 йилларида атамалар соҳасида, асосан, рус матншунослигига суяниб иш кўрила бошланди. Соҳа русча-интернационал атамалар билан бойитилди (фонд, архив, текст, текстология, аннотация, атрибуция, илмий аппарат, интерполяция, каталог, картотека, карточка, пагинация, колофон, киноварь, инвентарь номери, транскрипция, транслитерация каби).

Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилиши билан айрим атамалар тилимизда мавжуд сўзлар билан алмаштирилди (текст–матн, инвентарь рақам – ашё рақами // сақланиш рақами, титул варағи – сарварақ каби).

Атамаларнинг ўз ўрнида ишлатилишида соҳанинг назарий масалаларини ёритиб берувчи тадқиқотларнинг бўлиши жуда муҳим. Афсуски, бизда бу йўналишда махсус шуғулланувчилар кам топилади. Натижада етук матншунос олимларнинг тадқиқотларида ҳам ҳар хилликларга дуч келамиз. Жумладан, И. Абдуллаевнинг «Мерос ва талқин» асарида (349-б.) манбашунослик шундай таърифланади:

«Ана шу араб, форс ва қадимги араб ёзувидаги қўлёзмалар ва кейинчалик нашр этилган босма манбаларни ўрганиш, асарни таржима қилиш, тадқиқ қилиш, изоҳлар тузиш, *терма* ва танқидий матнларини тайёрлаш, уларни нашр этиш *манбашунослик* деб, бу фан билан шуғулланувчи олимни манбашунос олим деб аталади». Ҳол

буки, бу ерда гап *матншунослик* хақида боради; «терма матн» атамаси ҳам ҳозир «йиғма матн» тарзида барқарорлашган.

Айтилганлардан кўриниб турибдики, адабий манбашунослик ва матншунослик терминларининг изоҳли луғатини тузиш ҳозирда соҳа олдида турган долзарб масалалардан биридир. Бу луғат лексикография талабларига жавоб берадиган изоҳли терминологик луғат шаклида бўлиши керак. Соҳа атамалари луғатларини тузиш бўйича ўзбек лексикографияси бой тажрибага эга – пахтачилик терминлари, боғдорчилик терминлари, ботаника терминлари, риёзиёт терминлари, физика терминлари, «Географик атамалар» ва ҳ.к. (Ўзбек тили лексикологияси. –Т.: Фан, 1981. – Б.: 293–311.). Ишни амалга ошириш учун, ҳозирги пайтда компьютер технологияларидан фойдаланиш имкони бор. Луғат учун унинг мазмунини ташкил қилувчи сўзлик (танланган сўзлар рўйхати), компьютерда тузилади. Бу ишга соҳа бўйича эълон қилинган тадқиқотлар имкон борича кўпроқ жалб этиш лозим бўлади. Бу иш жараёнида сўзлар изоҳидаги фарқларни таҳлил қилиш осонлашади.

Таянч сўз ва иборалар: матншунослик атамалари, ҳозирги кун атамалари, ўрта асрлар атамалари, русча-интернационал атамалар.

Савол ва топшириқлар:

1. Матншунослик амалиётида атамаларнинг шаклланишида қандай омиллар таъсир кўрсатади?
2. Матншунослик атамаларини барқарорлаштириш учун нима қилиш керак деб ўйлайсиз?
3. Матншунослик амалиётидаги қайси ишлар соҳа атамаларига кўпроқ эҳтиёж сезади?

7. НУСХАЛАРНИ ЙИҒИШ. УЛАРНИНГ АЛОҚАДОРЛИК ДАРАЖАСИНИ БЕЛГИЛАШ ВА ХИЛЛАШ ТАРТИБИ

Ўқув мақсади:

- 1) маънавий қўлёзма асар матни устида ишлаш ва унинг шаклини юзага келтириш учун қилинадиган ишлар доирасини белгилаб олишга ўргатиш;
- 2) эришилган дастлабки натижалар ва йиғилган маълумотларни қайд этиб бориш техникасидан хабардор қилиш.

Нашр учун асар матнини тиклаш (тузиш) иши шу асарнинг сақланиб қолган нусхаларини аниқлаб уларнинг рўйхатини тузиб олишдан бошланади. Бу ишни турли фондларнинг тавсиф каталогларидан бошлаган маъқул:

- Собрание восточных рукописей АН УзССР (11 томлик),
- Каталог фонда Института рукописей ИР АН УзССР (2 томлик),
- Каталог восточных рукописей АН ТаджССР каталогларидан;
- Мазкур фондларнинг картотека карточкаларидан;
- Музейларнинг қўлёзма фондлари Каталог ва картотека карточкаларидан;
- Хорижий (Москва, Санкт-Петербург, Лондон, Туркия, Эрон, Покистон, Ҳиндистон) қўлёзма фондлари монографик (китоб) каталогларидан; (имкон бўлса – картотека карточкаларидан)
- Шахсий архивлардан;
- Ўрта аср манбалари устида иш олиб борилган йирик монографик тадқиқот библиография ва кўрсаткичларидан;
- Интернет сайтлари маълумотларидан қидирилади.

Бу ишларнинг натижасида:

1/ мазкур манбаларда учраган асарларнинг номи, сақланиш ўрни, аше рақами кабилардан иборат рўйхат юзага келади;

2/ аини пайтда шу ўринлардаги маълумот матнлари кўчириб олинади ва улардан маълумотлар базаси ҳосил қилинади.

3/ ҳосил бўлган рўйхатдан уларни қўлга киритиш имкониятлари кўриб чиқилади. Яъни, қўлёзмалардан микрофильм, фотокопия олиш, сканер қилиш йўли билан нусха олинади. Бу иш Ўзбекистон қўлёзма фондларида масъул ходимлар билан келишилган ҳолда амалга оширилиши мумкин. Хорижий фондлардан қўлёзмаларидан нусхаларини қўлга киритишнинг расмий канали йўқ. Бундай нусхаларни элчи-хоналарнинг маданий марказлари, халқаро илмий анжуманларнинг ўша мамлакатдан келган қатнашчилари орқали шахсий илтимос қилиш йўли билан қўлга киритилади. Тадқиқотчи ўша мамлакатларда ташкил қилинадиган илмий конференцияларда шахсан қатнашиш чоғида бу ишни қилиши мумкин. Баъзан мумтоз адабиёт олимлари архивида ҳам шундай нусхалар учраб қолади.

Асар кўп нусхаларда сақланиб қолган бўлса, матншунос улардан фойдаланиб, энг **ишончли** матнни юзага келтириши керак бўлади.

1. Бунинг учун мавжуд нусхаларнинг барчасини **йиғиб олиш** керак (қўлёзма, фотонусха, ксеронусха, микрофильм, нашр нусха ва х.к.).

2. Нусхаларни **дастлабки кўриб чиқиш**:

– даврини, ўрнини аниқлаш (йил, шаҳар);

– ўзаро алоқадорлик даражасини аниқлаш (муаллиф нусхаси, асл нусха, кўчирилган нусхалар);

3. Нусхаларни хиллаш тартиби:

– бенуқсон // нуқсонли;

– тўла // тўла бўлмаган;

– ўзгартириб кўчирилган // ўзгартирмай кўчирилган ва ҳ.к.

4. **Таянч нусха** белгилаб олинади (энг қадимий, бенуқсон ва тўла сақланган). Кейинги барча ишлар шу нусха атрофида олиб борилади.

Нусхаларнинг алоқадорлик даражасини белгилаш:

– Мусаввада (қоралама) – муаллиф томонидан ёзилган;

– Оққа кўчириш – котиб ёки муаллиф томонидан кўчирилган;

– Китобат 1 – котиб томонидан муаллиф нусхасидан кўчирилган;

– Китобат 2 – бошқа котиб томонидан ўзидан олдинги котиб нусхасидан кўчирилган;

– Китобат 3 – яна бошқа котиб томонидан ўзидан олдинги котиб нусхасидан кўчирилган ва ҳ.к.

Хиллаш жараёни бир таянч нусха ва бир неча ёрдамчи нусхаларни тайин қилиб олингач ниҳоясига етади.

Таянч сўз ва иборалар: маълумотлар базаси, микрофильм, фотонусха, ксеронусха, юртимиздаги каталоглар, хорижий каталоглар, босма нусха, таянч нусха.

Савол ва топшириқлар:

1. Юртимизда ва хорижда чоп этилган қандай фикрист китоблардан хабардорсиз? Улар ҳақида маълумот беринг.

2. Матн тузувчининг нусхаларни йиғиш жараёнини қандай тасаввур қиласиз?

3. Нусхаларни хиллаш жараёни қандай ниҳоясига етказилади?

8. МУАЛЛИФ ДАСТХАТИ, ҚАДИМИЙ НУСХА, МУЎТАБАР НУСХА, ОДДИЙ НУСХА

Ўқув мақсади:

1) матн тузувчи дуч келиши мумкин бўлган қўлёзма нусхаларнинг турлари юзасидан маълумот бериш, уларни ажрата олиш малакасини ҳосил қилиш;

2) бир асарли ва қўп асарли қўлёзма китобларнинг ўзига хосликларини кўрсатиб бериш.

Ёзма ёдгорликлар билан ишлаганда, нусхаларнинг турларини бир-биридан ажрата билиш жуда муҳим. Чунки қўлёзма китоб тузилишига кўра турлича бўлади:

– бир асардан иборат ёки бир неча асардан иборат қўлёзма китоблар;

– бир муаллиф асари ёки асарларидан иборат; бир неча муаллифлар асарларидан иборат қўлёзма китоблар.

Яратилишига кўра ҳам уларни хилларга ажратамиз:

– *Муаллиф дастхати* – муаллифнинг ўз қўли билан ёзилган аслият. Бу нусха эмас. Чунки, нусхалар аслиятдан ёки бирор нусхадан кўчирилиш натижасида юзага келади. Бироқ манбашунослик тадқиқотларида, кўпинча, «муаллиф нусхаси» тарзида ҳам ишлатилаверади. Матншуносликда бундай насхалар жуда қадрланади. Чунки улар кейинги давр ўзгаришларини ўзига жо этган нусхаларга муурожаат этиш уларни ўзаро таққослаб муаллиф нусхасига яқинлаштиришдек машаққатли меҳнатга ҳожат қолдирмайди.

– *Қадимий нусха* – муаллиф дастхати ёки унинг ҳаётлик чоғида, ё вафотидан кўп ўтмай кўчирилган нусхалар. Шарқшунослик институти фондида бир қанча қўлёзмалар *муаллиф дастхати* ёки муаллиф ҳаётлик чоғида кўчирилган нусхалардир <к.: СВР, 1952—75 йиллар, 11 томлик>. Бундай нусхалар матншуносликда жуда қадрланади ва матн тайёрлашда, кўпинча, таянч нусха вазифасини бажаради.

– *Мўътабар нусха* – бу тушунча бирор асар қўлёзмалари орасида энг қадимий, яхши сақланган тўла ва китобат санъатининг намунаси бўла оладиган қўлёзма китоб нусхасига нисбатан қўлланилади. Амалиётда, баъзан, дуч келган қўлёзма китобга нисбатан ҳам «мўътабар нусха» атамасини ишлатиш ҳоллари ҳам кузатилади. Бу нотўғри, албатта.

Бундай қўлёзма китоблар билан бир қаторда, оддий эҳтиёж учун, кимнингдир шахсий маънавий эҳтиёжини қондириш учун юзага келган, *оддий ёзувда* (хаттотлик ёзувида эмас) битилган китоблар ҳам кўп тарқалган (*оддий нусха*). Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, уларнинг матнидан фойдаланишда турли тасодифий ҳолларга таяёр туриш керак бўлади.

Котиб, аслида, асарни кўчириб ёзишда асар яратилган даврни, кўчирилган давр тилини, грамматик қоидаларини ҳисобга олиши керак бўлган. Бироқ кўп ҳолларда ўз замонасининг талабларини келиб чиқиб, ўз замондошларига тушунарли бўлсин учун матнга маълум даражада ўзгаришлар киритиб юбориш ҳоллари кўп учрайди. Шу билан бирга, аслиятдаги айрим сўзларни нотўғри тушуниш, ўзича «тўғрилаш»лар натижасида ҳам кейинги нусхаларда матн ўзгаришларга юз тутаяди. Айрим ҳолларда ҳатто котибнинг матнга бевосита

дахл қилиши оқибатида ўзидан қўшишлар, онгли равишда ўзгартиришлар ҳам бўлиши мумкин. Буларнинг барчаси эътиборга олиниши лозим бўлади.

Таянч сўз ва иборалар: муаллиф, дастхати, қадимий нусха, мўътабар нусха, оддий нусха, аслият.

Савол ва топшириқлар:

1. Китобат турларидан ҳар бирини санаб, таъриф беринг.
2. Нусхаларнинг қайси бири таянч нусха тарзида олиниши мумкин?
3. Қўлёзма нусхаларининг кадрланиши лозим бўлган сифатлари нималардан иборат?

9. ТАЯНЧ НУСХА, УНГА ҚЎЙИЛАДИГАН ТАЛАБЛАР ВА УЛАР ЮЗАСИДАН ОЛИБ БОРИЛАДИГАН ИШЛАР

Ўқув мақсади:

- 1) таянч нусха деб танлаб олинган асосий матн устида олиб бориладиган, таққослаш (ёрдамчи нусхалар билан) ишларини ташкил этиш юзасидан малака ҳосил қилиш;
- 2) матний тафовутларни туркумлаб, уларни амалиётга татбиқ этиш йўллариини ўргатиш.

Етук манбашунос олим **И.Абдуллаев** қўлёзма манбалар матнини тайёрлашнинг қуйидаги шаклларда бўлишини қайд этган:

«Араб, форс ёки араб имлосида ёзилган манбанинг бир қўлёзма асосидаги матнини, бир қанча қўлёзмалар асосидаги терма матнини ёки дунёда сақланаётган ҳамма нусхалари асосида танқидий матнини тайёрлаш. Бунда матн тарихи, муаллифи, уни ўрганиш тарихи ва тўла тавсифидан иборат сўзбоши ёзилади, сўнгра изоҳлари билан асар матни чоп этилади»⁶.

Бир қўлёзма асосида матн тайёрлашни истисно қилганда, матн тиклаш ишлари таянч нусха билан ёрдамчи нусхаларни таққослашга асосланган қиёсий-тарихий методга асосланиб амалга оширилади.

Таянч нусха сифатида энг қадимий, бенуқсон ва тўла сақланган қўлёзма олинади. Кейинги барча **ишлар** шу нусха атрофида олиб борилади.

⁶ Абдуллаев И. Мерос ва талқин. –Т.: Фан, 2008. – Б. 349.

Эслатма: Аммо ҳаётда ҳамма вақт мавжуд қўлёзмаларнинг орасида қадимийси яхши сақланган ва бенуқсон бўлавермайди. Шунинг учун бу танловда бирмунча кейинроқ юзага келган қўлёзмага келиб тўхташимиз ҳам мумкин. (Нашр учун, барча қўлёзмалар қиёсий ўрганиб чиқилиб, тадқиқот натижаларига қараб, бошқа таянч нусха танланиши ҳам мумкин.) Аммо бошқа нусхалар билан умумий жиҳатлари кўпроқ нусхани таянч нусха сифатида танлаган маъқул. Шунда ўқилишдаги фарқлар сони кўпайиб кетмайди.

Матн устида ишлаш.

– нусхаларни таққослаш, ўқилишдаги фарқлар (разнотчение) ни аниқлаш ва уларни таянч нусхага йиғиш;

– ўқилишдаги фарқларни таҳлил қилиш (тўғри, хато, онгли янгиланган);

– қўшимча қистирилган ва тушиб қолган ўринларини аниқлаш.

Бу саҳв ва матний тафовутлар таҳлили нашрнинг тадқиқот қисмида батафсил ёритилади ва бу илмда *матн танқиди* деб юритилади.

Мисоллар:

а/ Матншунос олимлардан проф. *М.Ҳамидова* матн тузиши жараёнида аниқланган бундай текстологик характердаги барча саҳв ва матний тафовутларни уч гуруҳга бўлиб ўрганишни мақсадга мувофиқ деб билади:

1. Композицион ўзгаришга олиб келган фарқлар.

2. Имловий хатолар.

3. Матнни маъновий бузилишга олиб келган тафовутлар.

«Шарқ машъали» (1999, №1-2, 35-6.)

б/ *Д.С.Лихачев* таянч нусха матнига матний тафовутларни йиғишнинг қуйидаги усулини тавсия қилади.

Нусхалар сонига қараб устунларга ажратилган жадвал тузилади:

А қўлёзма	Б қўлёзма	В қўлёзма	Г қўлёзма
таянч нусха матнида	ёрдамчи нусха матнида	ёрдамчи нусха матнида	ёрдамчи нусха матнида

(Шартли белгилар ишнинг тадқиқот қисмида кўрсатиб ўтилади.)

Барча матний тафовутлар ўрганилиб, таҳлилдан ўтказилгач, устунлар ўзининг таянч нусхага яқинлиги даражасига қараб, қайта қўйиб чиқилади ва нашр учун таянч нусха танланади. Бу ишни ҳозирги пайтда компьютер ёрдамида анчагина осон амалга ошириш мумкин.

Эслатма:

Ёрдамчи манбалар бўлиб хизмат қилувчи нусхалар сон-саноқсиз бўлса, улардан энг мўтабарларигина танлаб олинади. Чунончи, Е.Э. Бертельс «Шоҳнома» илмий-танқидий матнини тузишда энг қадимий деган тасаввурни берувчи қўлёзмаларнигина жалб этган⁷.

Нашир илмий-танқидий матн бўлмаса, матнда бериш учун, кўп ҳолларда, тафовутли сўз ёки ибораларнинг матн мазмунидан келиб чиқиб, лозим топилган шакли танланади. Кўпинча транслитерация наширида шундай ҳолат кузатилади. Таниқли матншунос устозлар ҳатто илмий-танқидий матн тузишда ҳам баъзан шундай йўлдан борганликлари кузатилади (қ.: Порсо Шамсиев. Матншуносликка оид тадқиқотлар. –Т., 1986, 19-б.).

Мулоҳазалар:

Лихачев ёзади: «Матний фарқларнинг таҳлилидан мақсад матн тарихини яратиш, сақлаиб қолган нусхаларнинг алоқадорлик даражасини, генеологик муносабатини аниқлаш.

XVIII—XIX асрлар рус матншунослиги матний тафовутларнинг келиб чиқишига бирма-бир аниқлик киритар экан, бир чеккадан ўқилишдаги янги фарқларни эскироғи билан алмаштириб бораверган, шу йўл билан гўё энг қадимги матнни «тиклаган». Ҳозирги пайтда «тиклаш»нинг бу усулини тўғри деб ҳисобланмайди. Бу йўл билан яратилган лахтак (курама) матн ҳеч қачон бўлмагани аниқ.

Ҳозирги пайтда матншунос матн тарихини яратишга, унинг турли хиллари, кўринишлари ва алоҳида нусхалари орасидаги тарихий алоқадорликни аниқлашга ҳаракат қилади. Шу боис, ҳозирги пайтда, матншунос учун муҳими матннинг тур ва вариантларини аниқлаб олиш, ундан кейин уларнинг келиб чиқишини аниқлаши керак. Шунинг учун матний тафовутлар таҳлили бошқа мақсад сари йўналтирилиши керак: яъни, Д.С.Лихачев ёзганидек, «дастлабки матн»ни тиклаш эмас, балки ёдгорлик матнининг тархини яратиш учун матннинг барча босқичлардаги ўзгариб бориши ҳақида маълумот бериши керак. Кейинги босқичларга ойдинлик киритиб олгандан кейингина, энг қадимийсини тиклаш мумкин» (Лихачев Д.С. Текстология. –Л., 1983.–С.182-183).

Матн тарихи учун энг муҳим маълумотлар матний тафовутлар таҳлили натижасида қўлга киритилади. Бундай фарқларнинг ҳар бири ўзининг келиб чиқиши нуқтаи назаридан тарихий планда ўрганилади. Уларнинг қай бири қайсинисидан келиб чиққанини аниқлашга ҳаракат қилинади.

⁷ Фирдавсий. Шахнаме. Критический текст. Т. I. – М., 1960, –С.9.

Алоҳида фарқларнинг умумлашма таҳлили нусхаларнинг шажарасини белгилаш имконини беради.

Таянч сўз ва иборалар: йиғма-қиёсий матн, матн, илмий танқидий матн, қиёсий-тарихий метод, матний тафовут (ўқилишдаги фарқлар), матн танқиди, матн тарихи.

Савол ва топшириқлар:

1. Илмий-танқидий матн тузиш учун қўлёзмаларни йиғишга қўйилган талаблар нималардан иборат?
2. Таянч нусха матнида саҳифа остига матний тафовутларни йиғиш усулларини сўзлаб беринг.
3. Матн тарихи тушунчасини изоҳланг.

10. МАТНИ ТИКЛАШ ПРИНЦИПЛАРИ

Ўқув мақсади:

- 1) танланган матнни тузиб чиқиш бўйича тартиб-қоидаларни илмий ақс эттириш усулларидан хабардор қилиш;
- 2) етук матншунослардан П.Шамсиевнинг матн устида ишлаш тажрибасини атрофлича таҳлил этиш.

Ёзма ёдгорликларни илмий муомалага киритиш, оммалаштириш ишлари манбашунослик ва матншунослик соҳасида доимо долзарб бўлиб келган. Юртимизда кирилл ёзуви амалда бўлган давр ичида бу борада жуда улкан ишлар амалга оширилгани маълум. Ҳозирги пайтда адабий ёки тарихий мерос намуналарини нашрга тайёрлаш янада кўпроқ оммалашиб бормоқда.

Аммо ҳар қандай матнни тайёрлашда, устоз матншунослар таълим берганидек, ҳатто у оммабоп ёки табдил бўладими, унга ёндашув илмий бўлиши шарт (Текстология. –М., 1983. 490-б.). Матншунослик амалиёти бу фикрнинг нечоғли тўғри эканини кўрсатиб турибди. Асар матнини сифатли қилиб тайёрлаш бўйича матншунослигимизда ибрат оларли тажрибалар тўпланган. Аммо улар тарқоқ ҳолатда ва вақти келса, амалиётда бу ютуқлардан етарли фойдаланилмагани ҳам кузатилади. Шунинг эътиборига олиб, асар матнининг тўлақонли чиқиши учун матншунослик амалиётидан тўпланган матн тайёрлашнинг умумий принципларига диққатингизни жалб қилмоқчимиз. Чунки матншуносликда ёзма ёдгорликлар матнини тузиш принциплари уларнинг нашрида, ёки алоҳида мақола, маъруза ҳолида эълон қилинади.

Зотан, совет матншунослик мактаби асосчиларидан бири Борис Михайлович Эйхенбаум таъкидлаганидек:

Матншунослик – ... классикларни нашр этиш билан бевосита боғлиқ бўлган амалий соҳа.

Матншунослик иши – муаллиф матнини бирламчи манбалар асосида турли ўзгариш ва нуқсонлардан тозалаб нашрга тайёрлашдир. Унинг таъкидлашича:

«Матншунослик ишининг тўғри бориши учун қатъий назария ва тегишли соҳа фанлари юзасидан билимга таянадиган методика керак. Бу таянч қанчалар мустаҳкам ва аниқ бўлса, матншунослик иши шунчалар самарали, тез битувчи, бенуқсон ва фойдали бўлади».

«Тегишли соҳа фанлари» – бу адабиёт тарихи, тил тарихи, ёзув тарихи, шеър тузилиши ва ҳ.к.

Назарияга келсак, рус матншунослиги ўзига бундай назарияни анчагина юксалтиришга муваффақ бўлганлар. Винокур Г., Томашевский Б.В., Лихачев Д.С., Рейсер С. А. ва ҳ.к. ларнинг фундаментал тадқиқотлари рус матншунослигининг асосини ташкил этади. Аммо уларни шарқ кўлэмаларига ҳамма вақт ҳам татбиқ қилиб бўлмаслигини устоз матншуносларимиз кўп таъкидлашган. Шу боис улар орасидан шарқ кўлэмалари билан шуғулланган Крачковский И.Ю., Кононов А.Н., Бертельс Е.Э., Акимовский О.Ф. кабиларнинг амалий ишларидаги назарий умумлашмалар биз учун матншунослик мактабини юзага келтирди леишишимиз мумкин. Улар илмий-танқидий ва илмий-оммабоп нашрларни яратиш жараёнини шу манбаларни тайёрлаш принципларини ишлаб чиқишдан иборат тадқиқот ишлари билан қўшиб олиб боришган. Шу билан бирга, ўзбек матншунослари уларнинг илмий тажрибасидан ижодий фойдаланиб, тобора мақсадга яқинлашиб келганлар.

Матн тиклаш жараёни ҳар бир матншунос учун ўзига хос тарзда кечади. Лекин, шунга қарамасдан, бу жараённинг умумий жиҳатлари бор:

П. Шамсиев «Хамса» илмий-танқидий матнини тузиш принципларини ишлаб чиқишини шундай ёзган эди: «Алишер Навоий «Хамса»сининг илмий-танқидий матнига асос бўлган кўлэмалар **тавсифига ўтишдан** аввал, шуни алоҳида қайд этиш жоизки, бизга озарбайжон олимлари коллективининг Низомий Ганжавий «Хамса»си устида олиб борган иш тажрибаси, шунингдек, Москва шарқшунослари томонидан Фирдавсий «Шоҳнома»сининг илмий-танқидий текстини яратишдаги бой тажрибаси катта ёрдам берди» (27-б.).

Бу парчадан кўринадики, етук матншуносларимиз матн тиклаш ишини, аввало, мазкур матнга асос бўлган кўлэмаларнинг **тавсифини** беришни, улардан қайси бирини ва нима учун **таянч** нусха қилиб олганларини асослашдан бошлаганлар.

«Шоҳнома»нинг I томида келтирилган сўзбошида **Е. Э.Бертельс** шундай ёзган эди: «Текст тайёрлашда, биз салафларимизга нисбатан бошқачароқ ёндашдик. Мавжуд босма нашрлар мақсадга мувофиқ кўринмади. Аниқ сана ва қўлёзма материалнинг жиддий фиксацияси–текстологик ишнинг биринчи шартларидан. Текстга жаҳон кутубхоналаридаги мавжуд бўлган ҳисобсиз қўлёзмаларни жалб этиш ортиқча ўзгаришга олиб келган ва оригинал текстга яқинлашишга йўл қўймаган бўлар эди. Шунинг учун бизнинг нашримиз асосига матннинг энг қадимий тасаввурини берувчи қўлёзмалар асос қилинди»⁸.

П. Шамсиев «проф. Е. Э. Бертельснинг «Шоҳнома» матни учун қўлёзма танлашдаги принципларини тўла ҳолда Навоий «Хамса»сига ҳам қўллаш мумкин»лигини ёзади:

«Навоий «Хамса»сининг илмий-танқидий текстини тузиш учун 6 қўлёзмадан [фойдаландик], **таянч нусха сифатида** ЎзФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланувчи (инв. 5018) қўлёзmani танладик...»

«Навоий «Хамса»сининг илмий-танқидий текстини тузишда бизга Абдулжамил кўчирган нусха асосий таянч бўлди. Текстимизда биз бу қўлёзманинг ҳамма хусусиятини сақладик. Текстдаги ҳар байт бошқа беш қўлёзма билан солиштирилди, маънога оид фарқлар текстимизнинг илмий аппаратида қайд этилади.

Текстимизнинг шартли белгилари:

1. Қўлёзма — 5018, Абдулжамил кўчирган – А
2. Қўлёзма — 560, Султон-Али кўчирган – Б
3. Қўлёзма — 7554, Тошкент нусха – В
4. Қўлёзма — 55 ЛГПБ – Г
5. Қўлёзма — 559 ЛГПБ – Д
6. Қўлёзма—15334 Қозон унив – Е.

Ҳар бир боб рим рақами билан ажратилган, дostonнинг ҳар бир ўн байти арабча ракамда изчил тартибда номерланган, биринчи қатор – «а» ҳарфи билан, иккинчи қатор – «б» билан белгиланади».

Порсо Шамсиев "Хамса" дostonлари илмий-танқидий матни тузишда, таянч нусха билан ёрдамчи нусхаларни қиёслашда, ўзи дуч келган матний тафовутларни қуйидагича туркумлаштириб олади:

«Ҳар бир нусха текстларини солиштиришда қуйидаги фарқлар кўрсатилди:

1. Маънавий характердаги асосий фарқлар.
2. Орфографик фарқлар.

⁸ Фирдоуси. Шахнаме. Критический текст. – Т. I, под редакцией Е.Э.Бертельса. – М., 1960. –С.9.

3. Қотибнинг хатоси.

4. Қолдирилган айрим сўз, қатор ва байтлар⁹.

Асосий фарқларни шунингдек, текстнинг энг яхши вариантини аниқлаш бизнинг асосий вазифамиз бўлди. Бунда биз қуйидаги белгиларга қараб фарқларни **фиксация қилиш принципини** қўладик:

а) автор тексти деб фарз қилинган текстдан шубҳасиз фарқ қилувчи;
б) редакцион характердаги ўзгариш.

А нусхани юқорида айтганимиздек, автор вариантдан кейинги биринчи қўлёзма деб қарар эканмиз, унда алоҳида текстологик чалкаш ҳоллар кўринмади»(34-б.).

Бу парчани бирмунча кенг ҳолда келтиришимиздан мақсад, ўзбек матншунослигида илмий-танқидий матн тузувчилар учун бу устознинг методикаси ибрат манбаи бўлиб келди. У илмий-танқидий матн яратишнинг типик шаклининг ифодаси бўлиб хизмат қилди.

Кейинги матншунослар ҳам шу методологиядан фойдаланганлари кузатилади. Чунончи:

Матншунос олимлардан проф. М.Ҳамидови матн тузиши жараёнида аниқланган бундай текстологик характердаги барча саҳв ва матний тафовутларни **уч гуруҳга** бўлиб ўрганишни мақсадга мувофиқ деб билади:

1. Композицион ўзгаришга олиб келган фарқлар.

2. Имловий хатолар.

3. Матнни маъновий бузилишга олиб келган тафовутлар¹⁰.

Шунда ҳам ҳар ҳолда, ҳар бир асар матни ўзининг палеографик ва матний хусусиятларидан келиб чиқиб, фарқлар ва хатоликлар туркумлаштирилади. Уларнинг барчаси матнни тиклаш чоғида эътиборга олинishi лозим бўлади.

Таянч сўз ва иборалар: таянч нусха, тавсиф, илмий аппарат, илмий танқидий матн, ёрдамчи нусха, босма нусха.

Савол ва топшириқлар:

1. Матн тузиш ишларини тўғри амалга ошириш учун мутахассис олимнинг қандай сифатларга эга бўлиши тавсия этилади?

2. Матн тузишда матншунослик уни тузиш принциплари қайдан олиб, ўрганади?

3. П. Шамсиевнинг ўзбек матншунослигига қўшган ҳиссасини қандай баҳолайсиз?

⁹ Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. –Т.: Фан, 1986. –Б.34.

¹⁰ Ҳамидова М. Нодир манбалар // Шарқ машғали. –Т., 1999. –№ 1-2. –Б.35.

11. АСАР МАТНИ ЮЗАСИДАН МАЪЛУМОТЛАР ТЎПЛАШ

Ўқув мақсади:

1) асарнинг тузилиши унинг таркибий қисмлари ва мазмунини тиклаш, тўғри ифодалаш учун зарур бўлган маълумот тўплаш йўл-йўриқлари билан таништириш;

2) Алишер Навоий, Муҳаммад Жалололдин ижодлари мисолида мавзу юзасидан малака ҳосил қилиш.

Асар матнига доир маълумотлар, биринчи навбатда тўғридан-тўғри асарнинг ўзидан олинади. Асарнинг муқаддимасида, кўпинча, унинг тузилиши, боблар аро фасллар тўғрисида маълумотлар учрайди.

Мисоллар:

I. Алишер Навоий "Насойим ул-муҳаббат" муқаддимасидан:

«То тарих тўққуз юз бирдаки, ул китоб («Нафаҳот»)нинг таълифидин йигирма йил ўтуб эрди, тенгри таоло тавфиқи бирла бу улуғ ишга илик урдум ва бу азим амрға қалам сурдум ва ҳазрати Шайх Фаридуддин Аттор битиган «Тазкиратул-авлиё»дин баъзи кибори машойихким, «Нафаҳотул-унс»га дохил бўлмайдур эрди, ҳар қайсини муносиб маҳалда дохил қилдим. Ва Ҳинд машойихи шарҳи ҳам оз мазкур эрди, мумкин бор тилаб, топиб, ҳазрати қутбул-авлиё Шайх Фарид Шакарғанждин ва сўнгги машойихғача илҳоқ қилдим. Ва турк машойихи зикри ҳам озрок эрди, ани доғи ҳазрати шайхул-машоихи Хожа Аҳмад Яссавийдин бу замонғача улча мумкин бор-тилаб, топиб, ул мутубаррак китобда йўқ эрди, мунда қўштым. Ва ул китобда доғи авлиёуллоҳ зикридин баъзи сўз замон аҳлиға кўп мухтожун илайх эрмас эрди итноб (ортиқча чўзиш) ваҳмидин таркин туттим ва бу таржимадин ўқсуттум. Ва чун бу валоят риёзи муҳаббат насимиға ва футувват шамимиға сабаб бўлди, анга «Насойимул-муҳаббат мин шамойимул-футувват» от қўйдум».

Бу парчадан асарнинг ёзилиш санаси, унга асос бўлган «Нафаҳот»нинг ёзилиш санаси, асар таркиби, манбаларга муносабат, фикрларига талаб ва ҳ.к. маълумотларни ҳосил қилиш мумкин.

II. Муҳаммад Жалололдин «Муқошаф ул-асрор» асаридан (ЎзФА ШИ фонди, 2729 рақамли қўлёзма, 72-б.):

«Аммо баъд аз таҳмид («алҳамдулиллоҳ» сўзи) ва тасляти (та-салли) ин бандаи камтарин, масокин хокнешин, Муҳаммад Жалололдин ба иқтизое ихлос манокими пўрманофе он моҳи саҳари эҳсон ва он шоҳи кешвари ирфон, семурғи қоф қурбат ва анқое ошиёни

вилоят, кутбул-аткиё, ғавсул-авлиё, вокифи асрор, асқолин ва вориси ҳазрат Саид ал-Кавнайин саллолоҳи таоло алайҳи ва ала олиҳи муслими агно ҳазрат Шайх Муҳаммад Хусайн *Зодуллāхи тайлā шарафту анфāсаҳу ва бақāя ва лāбўд баракāтуҳ иршīда валиāяти мин аҳлил (калвин)* тасвид дод (қоғоз қоралади) ва дар ин китоб ҳар жо ки, «Ҳазрати Эшон» барнигошта ояд – муроди он зубдепарастон ва қўдвае (етакчи) худопарастонанд маа дигар маҳдумзодагон маъорифи эҳсон ва хулафои зави ул-урфон. Бас, ин рисола ки, мусамми ба «Макошиф ул-асрор» аст, муштамел (иборат) аст ба ҳукми *«карима тас оёт банот бана макошифа»* ва ҳар макошифа муштамел аст бар чанд «инкишоф».

Муқошафai аввал – мутазаммен (иборат) аст бар се *муқаддима*.

Муқаддимаи аввал. «*Дар изҳори маъзират ва вужуди зикри манқабати ишон*». Ва ин бар се *важҳ* аст ...».

Бу парча асар мундариҷаси, таркиби, ёзилиш сабаби, кимга бағишлангани, мавзуси, асар тузилиши ва ҳ.к.лар ҳақида хабар беради. Демак, асар 9 та муқошифадан, ҳар бир муккошифа бир неча инкишофдан иборат; 1-муқошифанинг ўзи уч муқаддимадан ва 1-муқаддима 3 та важҳдан иборат экан. Бундай мураккаб тузилган асар матнини тузишдан олдин унинг мундариҷасини тузиб олиш керак бўлади. Масалан:

Басмала	71 б
Салавоти таййибот	72 а
I. Муқошафai аввал. Мутазаммин аст аз се муқаддима.	73 а
Муқаддимаи аввал. Дар изҳори маъзират ва вужуҳи зикри манқабати ишон	73 а
Важҳи аввал. Онке, ин фақир бо вужуди тақсир...	73 а
Важҳи дуввум. Онки ин фақир забони қаламро...	73 б
Важҳи сейум. Онки зикри ҳадис ва сифати нафиси...	74 а
Муқаддимаи дуйум Дар тақшифи асрори гояти истиғно ва бениёзий..	74 б
Назм (98 байтлик маснавий)	75 б
Муқаддимаи сейум. Баъд аз ёфтани аҳли ирфон, тарийки шенохтани аҳволи ишон ва ҳ.к.	

Асар матнини ўрганишда уни, имкони борича ҳар хил турларга мансуб матнлари тадқиқот учун жалб қилинади. Унинг вариантлари қатлам-бақатлам ўрганилиб борилиши керак. Қўлзмадаги сана, имзо, қўлзманинг ўзидаги муаллиф ёки котибнинг ўзи ёки ўз даври воқеа ва ҳодисалари ҳақидаги қайдлари ва ҳоказолар бевосита (*асосий*) маълумотлар ҳисобланади. Бундай маълумотларни қидириб топа

билиш керак. Матннинг ўзида бундай маълумотлар бўлмагани ҳолда *қўшимча* манбалардан маълумотлар кидирилади.

Асар матнига доир маълумотлар, *билвосита*, яъни бошқа турли манбаларда келтирилган бўлиши ҳам мумкин. Жумладан:

Ғиёсиддин Хондамирнинг «Мақорим ул-ахлоқ» асарида «Назм ул-жавоҳир» ҳақида ўқиймиз: «...Ва шу каби, «Наср ул-лаолий»нинг туркича таржимасида *икки юз олтинчи рубоий* назм қилгандирларки, унинг ҳар тўрт мисраси бир хил қофия ва бир хил радифлидир. Кўринишича, ул ҳазратдан илгари ҳеч ким туркий тилда рубоий айтмаган, ҳар тўрт мисраси қофиядош ва радифдош бўлганига нима етсин» (Хондамир. Мақорим ул-ахлоқ. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. –50-б.).

Бу парча Хондамир замонида «Назм ул-жавоҳир»нинг нусхалаарида 260 та рубоий берилганини билдириб турибди. «Наср ул-лаолий» қўлёзмалари билан «Назм ул-жавоҳир» қўлёзма ва босма нусхаларининг киёсий тахлили шунини кўрсатадики, «Назм ул-жавоҳир», Хондамир ёзганидек, 260 та рубоий - ҳикматдан иборат бўлса, Алишер Навоий асарларининг 15 томлигида улардан 254 ва «Мукамал асарлар тўплами» 20 томлигида (15- том) 255 та рубоий киритилган. «Мукамал асарлар тўплами» 20 томлигидаги рубоийлар 15 томликдагидан «Хотиннинг яхшиси – сеvimли ва кўп туғадиганидир», - деган 65-ҳикмат- рубоийнинг қўшилгани билангина фарқ қилади.

Рубоийлар матни ҳар иккала нашрда ҳам деярли ўзгаришларсиз такрорланади. Одатда, асарнинг қўлёзмалари ва унинг бугунги нашрлари ўртасидаги тафовут илмий-танқидий матнини амалга ошириш билан бар-тараф этилади. М.Рашидованинг «Алишер Навоий «Назм ул-жавоҳир» асарининг матний тадқиқоти» (Рашидова М. «Назм ул-жавоҳир»нинг матний тадқиқоти ва илмий танқидий матни / ф.ф.н. диссертация –Тошкент: 1990.) мавзусидаги номзодлик диссертациясидан асарнинг 268 рубоийдан иборат эканлиги маълум бўлади. Демак, улуғ шоирнинг 20 томлик Мукамал асарлар тўплами нашридан ўн уч рубоий тушиб қолган.

Асар матнини тиклаётганда бу хилдаги маълумотларни кўплаб жалб қилиш керак.

Таянч сўз ва иборалар: муқаддима, дебоча, китобнинг ёзилиш сабаби, боблар, хотима, колофон.

Савол ва топшириқлар:

1. Асар муқаддимасида матн тузувчини қизиқтирадиган қандай маълумотлар учрайди? Сиза берилган асар бўйича матн тузишда асқотадиган маълумотларни дафтарингизга кўчириб ёзинг.

12. МАТНИ ТИКЛАШ ЖАРАЁНИ ЮЗАСИДАН МАТНШУНОСНИНГ НАЗАРИЙ ТЎХТАМЛАРИ

Ўқув мақсади:

- 1) матн наشريда у билан бирга чоп этиладиган илмий маълумот-нома ҳақида тасаввур ҳосил қилиш;
- 2) нашрнинг матн танқиди қисмидаги назарияга мурожаат қилинган ўринларни таҳлил қилиш малакасини ҳосил қилиш.

Ҳар бир асар матни устида тадқиқот олиб бориш билан бир вақтда, уни илмий жамоатчилик ва кенг ўқувчилар оммасига етказиш (нашрини тайёрлаш) ҳам эътиборга олинади. Асар матнини ундан фойдаланувчига етказиш воситаларига матнни тайёрлаш жараёни баёнидан тортиб, изох ва қўрсаткичлардан иборат иловаларгача киради.

Булар ичида нашрга **археографик кириш** ёзиш энг масъулиятли иш ҳисобланади. Унда муаллиф ҳақида қисқача маълумот берилади; асар атрофидаги муаммолар, асарнинг ёзилиш тарихи ёки сабаби, асарнинг тузилиши ҳақида маълумот, боблар мундарижаси келтирилади, турдош асарлар билан ўхшаш ва фарқли жиҳатлари ёритилади, тадқиқотларда мазкур асарга мурожаатларга бирма-бир тўхтаб ўтилади, асарнинг таржималарига бирма-бир тўхтаб ўтилади, матнни тиклаш учун қайси (нечта) нусхаларни ажратиб олинганлиги ҳақида маълумот берилади, жалб этилган нусхаларни қайси принципда номланганлиги (алифбо тартиби, жой номи бош ҳарфи, ёки тартиб рақам), тадқиқот учун жалб этилган нусхалар тавсифи берилади, қайси нусхани ва нима учун **таянч нусха** қилиб олингани, китобдаги шартли белгилар тушунтирилади.

Ниҳоят ёзма ёдгорликнинг характерига қараб, нашрнинг илмий аппаратига нималарни жалб этиш масаласи ҳал этилади.

Иш жараёнида матншунос бу масалаларнинг ҳар бирига бирма-бир тўхталиб ўтар экан, уларни ҳал этишда эркин ҳисобланади. Иш албатта биз қайд этган тахлитда боради деган гап эмас. Ҳар бир ҳолатга ижодий ёндашув керак бўлади.

Мисоллар:

П.Шамсиев. «Ҳайрат ул-аброр» илмий-танқидий матни ҳақида:

«Гарчи А қўлёзмаси, мўътабар ва ишончли манба сифатида асосий таянч нусха бўлиб қолса-да, асосан шу нусхани кўчириб, шу нусханинг ҳамма хусусиятларини сақлашга ҳаракат қилинган бўлса-да, кези келганда шу қўлёзмага ҳам танқидий қаралиб, нусхада қўрин-

ган хато ва нуқсон бошқа нусхалар ёрдамида танқидий текст доирасидан бартараф қилинди.

Зотан, текст тузиш танқидий йўл билан бўлганлигидан, ҳамма ва ҳар қандай котиб қўлёзмасига танқид кўзи билан қараш керак бўлади. Бор нарсаларни бир бошдан кўчира бериш ва кўзга илғаган ҳамма майда-чуйдаларни бет остида қайд эта бериш текстология вазиффаларига алоқасиз ҳаракатлар, деб ҳисоблаймиз...» (Шамсиев П. Матншуносликка оид тадқиқотлар. –Т.: Фан, 1986. –Б.20.)

Суйима Ғаниева. «Мажолис ун-нафоис» илмий-танқидий матни ҳақида:

«Булардан ташқари, «ЎзФА Шарқшунослик институти фондидаги № 8389 (XIX аср охири), № 5289 (1253/1837-1838), № 9394 (XVI аср I ярми), № 7745 (1335/1916–1917), СССР Фанлар академияси Ленинград бўлими қўлёзмалари фондида 810-инвентарь номери билан сақланаётган қўлёзма нусха, Тожикистон ССР Рўдакий номидаги Тил ва адабиёт институти фондидаги 450-инвентарь номерли (1142 /1729–1730) қўлёзмалар ўрганиб чиқилди. Лекин бу қўлёзмалар тўла бўлмаганлиги, саводсиз ва чалкаш кўчирилгани ва уларда шунга ўхшаш камчиликлар мавжудлиги туфайли текст тузишда фойдаланилмади» Текст тузиш жараёнида 1945 йилда Техронда Али Аскар Ҳикмат томонидан нашр этилган Фаҳрий ва Қазвиний томонидан бажарилган “Мажолис ун-нафоис”нинг иккита форсча таржимаси, шунингдек Абдулваҳобнинг 1908–1909 йилги тошбосма нусхаси ва 1948 йил босилган Ойбек ва П. Шамсиев нашрга тайёрлаган текстга ҳамиша мурожаат қилиб турдиқ» (Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис / илмий-танқидий матн тузувчи, археографик кириш, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи Суйима Ғаниева. –Тошкент: Фан, 1961. –Б. 2648; матн.–256 б.).

Асар матнини устида ишлаганда, етук мутахассисларнинг манба-шунослик ва матншуносликда соҳасида амалга оширилган нашрлари тадқиқот қисмида берилган назарий умумлашмаларга эътибор қилиш керак. Уларнинг ҳар бирида биз танлаган асар матни учун қўл келадиган назарий фикрлар албатта учрайди. Уларга риоя қилсак ва уларни тарғиб этсак, соҳанинг назарий ривожланишига ҳисса қўшган бўламиз.

Таянч сўз ва иборалар: асарнинг тузилиши, мундарижа, археографик кириш, асарнинг ёзилиш сабаби.

Савол ва топшириқлар:

1. Асар матни нашрининг археографик кириш қисмида информатив характердаги қандай маълумотлар берилиши керак?

2. Таҳлил учун бирор ёзма ёдгорликлар нашрини олиб ундаги археографик кириш қисмига ихчам тақриз тайёрланг.

13. ИСТИСНОЛИ ҲОЛАТЛАР

Ўқув мақсади:

- 1) асарнинг ягона нусхада сақланиб қолган матнини тузишдаги муаммоларни ҳал қилиш усулларини ўрганиш;
- 2) асар муаллифи ҳақида маълумот излаш методикасидан малака ҳосил қилиш.

Асар матнини тиклаш, тузиш ва уни оммалаштириш учун тайёрлаш иши, одатда унинг сақланиб қолган нусхаларини қиёсий тадқиқ этиш (тарихий-қиёсий метод) йўли билан амалга оширилади. Аммо шундай ҳолатлар ҳам бўладики, матн ягона нусхада сақланиб қолган. Бундай истисноли ҳолатларда матншуносликдаги кўпгина талаб ва меъёрлар ўз-ўзидан тушиб қолади. Ёзма ёдгорликларимизнинг ягона нусхада сақланиб қолганлари талайгина бор. Жумладан:

Муҳаммад ибн Закариё ар-Розийнинг «Китоб сир ил-асрор» асари:
ягона нусхаси ЎзФАШИ фондида сақланмоқда сақланмоқда.

Сайид Аҳмаднинг «Таашшукнома» асари:
ягона нусхада Лондондаги Британия музейида сақланмоқда;
(ЎзФА ҚИ фонди, фотонусха, инв.18).

Кутбнинг «Хусрав ва Ширин» достони:
ягона нусхаси Париждаги миллий кутубхонада 312 қайд рақами остида сақланмоқда;

Сайфи Саройи «Сухайл ва Гулдурсун» достони:

ягона нусхаси ЎзФА Адабиёт музейи фондида сақланмоқда;

Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайхо» достони:

ягона нусхаси ЎзФАШИ фондида сақланмоқда сақланмоқда;

Турди Фароғийнинг шеърлар девони:

ягона нусхаси ЎзФАШИ фондида сақланмоқда (Ўзбек адабиёти, 1959).

Баъзан, кейинги изланишлар натижасида бундай асарларнинг бошқа нусхалари ҳам топилиб қолади. Чунончи, Хўжандийнинг «Латофатнома» асарининг ягона нусхаси – Британия музейида сақланади деб ҳисобланар эди (Ўзбек адабиёти, 1959); 1980 йилда унинг 4 та нусхаси борлиги маълум бўлди (Э.Фозилов): 1) 2 та Кобул нусхаси¹¹ (уйғур ёзувида), 2) Истанбул нусхаси 3) Лондон нусхалари бор.

Бундай асарлар ҳам одатдагидек асл ҳолида ёки таржима қилиб нашрга тайёрланади.

¹¹ Проф.А.Абдуазизовнинг хабар беришича, бу нусхалар ҳозир ёниб кетган.

Ягона нусхада сақланиб қолган арабий, форсий ва туркий қўлёзма манбаларни ўрганиш, таржима қилиш, тадқиқ қилиш, изоҳлар тузиш, танкидий матнларини тайёрлаш, уларни нашр этиш ишлари қуйидагича амалга оширилади.

Дастлабки ҳаракат асар муаллифи ҳақида маълумот излашдан бошланади. Муаллиф яшаган даври, таржимаи ҳоли, ижодий фаолияти ҳақида маълумотлар топиш учун таъкиралар, тарихий манбаларни қўздан кечириш, дунёнинг турли кутубхоналаридаги фихрист (каталог)ларини ўрганиш керак бўлади. Шундан кейин. Асар матни қўлёзмасининг топилиш тарихи, унинг Ўзбекистонда ва хорижда ўрганилиши, тил ва бадий хусусиятлари, илм-фан учун аҳамияти ва бошқаларни ёритиб берувчи сўз боши ёзилади. Асар таржимаси (таржима нашр учун) ёки матнини тайёрлаш (аслият нашри учун) билан бир пайтда унда учраган тарихий шахслар, жўгрофий номлар, тарихий воқеалар, китоб номлари, таржимасиз қолдирилган айрим сўз ва ибораларга зарур ўринларда изоҳлар тузиб борилади. Бу тарзда сўз боши, изоҳ, кўрсаткичлар билан таъминланган ҳолда илмий муомалага киритилган манбалар устида тадқиқотлар олиб бориш анча осонлашади.

Қўлёзма муаллиф нусхаси ёки оддий нусха (хаттотлик ёзувида эмас) бўлса, уни ўқиш қийин бўлиши шубҳасиз. Чунки баъзи ўринларда ўчирилган, ўчиб кетган ўринлар бўлиши мумкин. Араб имлосида бош ҳарф, кичик ҳарф, сатр боши, тиниш белгиларининг йўқлиги ҳам қийинчиликлар келтириб чиқаради. Матншунос ўрганаётган матнидан нусха кўчириб олиб, унга тиниш белгиларни қўйиб боради. Барча тузатиш ва ўзгартиришлар шу нусха устида бўлади.

Бундай нусхалар ҳақида И.Абдуллаев ёзади: «Баъзи нусхалар ягона нусхада сақланиб қолган, уларнинг боши ва охири йўқолган, орасида чиқиб, йиртилиб кетган, сичқон еган, ўчиб кетган, йиртиб олинган ёки йўқолган саҳифалар учрайди. Бундай манбалар номаълум муаллифга тегишли (аноним) ёдгорлик сифатида ўрганилиб, имкон борича, матни тикланади, тадқиқ ва таржима қилинади. Фавқулодда қувончли ҳоллар ҳам учраб, ўша асар муаллифи ҳақида бошқа бир манбада маълумот учраб қолади ёки асарнинг дунёнинг қаеридадир бошқа нусхаси борлиги аниқланади. Бунда матндаги нуқсонлар тузатилади ва тўла матн тикланади» (Мерос ва талқин, 350-б.).

Бундай матннинг муваффақиятли чиқиши матншуноснинг малакаси, ҳаётий тажрибаси ва *ҳиссий идрок* усулини нақадар ўзлаштирганига боғлиқ бўлиб қолади.

Таянч сўз ва иборалар: ягона нусха, ижодий мухит, ижодий мерос, илмий-танқидий матн, изоҳ, кўрсаткич, таржима.

Савол ва топшириқлар:

1. Ягона нусхада сақланиб қолган асар матни қандай кўринишларда чоп этилиши мумкин?
2. Асар муаллифи, ижодий мухит ҳақидаги маълумотлар қандай йиғилади?
3. Боши ва охири йўқ ягона нусхадаги асар матни қандай ўрганилади?

14. МАТН ТУЗИШ ЖАРАЁНИ

Ўқув мақсади:

- 1) кўлёзма асар матнини тузиш жараёнида тузувчи риюя этиши зарур бўлган умумий ва хусусий принциплар ҳақида маълумот бериш;
- 2) матн устида ишлашнинг палеографик ўқиш ва текстологик ўқиш босқичлари юзасидан малака ҳосил қилиш.

Дастлабки босқич ишлар:

Матн устида ишлаш, аввало, у билан танишувдан бошланади. Бунда уни шунчаки, одатдаги китобхон сифатида ўқиб чиқилади. Асар матнини тиклаш ва нашр этиш ишлари матншунослар фаолиятида барқарорлашган *умумий принциплар* асосида олиб борилса мақсадга мувофиқ бўлади. Бунга кўра матншунос асосга олган кўлёзма матнини (таянч нусхани) икки босқичда ўқиб чиқади ва уларнинг ҳар бирида тегишли ишларни амалга оширади. Булар палеографик ўқиш ва текстологик ўқишлардир. Палеографик ўқиш чоғида матннинг *шакли* тиклана боради, текстологик ўқишда эса, матннинг *мазмунини* тикланади. Ўз матншунослик тажрибасига ишониб, бу икки ўқишни бирлаштириб бир чеккадан ёзиб кетаверадиган энг тажрибали матншунос ҳам иш нашрга бориб тақалганда, хато ўтиб кетганини пайқамай қолади.

А. Чунончи, матнни *палеографик ўқиш* чоғида матнда ўзининг мавжудлигини билдириб турадиган асосий ташқи белгилар га эътибор берилади. Яъни:

- ёзув характериға қараб (наسخ, настаълик, шикаста, аралаш, хат-тотлик ёзуви, оддий ёзув ва ҳ.к.) ҳарфлар хусусияти аниқланади;
- сарлавҳалар чегараси (тўқ сиёҳ, қизил сиёҳ, йирик ҳарфлар) белгилаб олинади;

– шеърий парчалар чегараси (*назм, газал, қитъа, тахаллус*) белгилаб олинади;

– мисралар чегараси аломатлари (ғуж нуқта, тўнкарилган нуқта-вергул, тўк сиёҳ, қизил сиёҳ ҳарфлар)га қараб белгилаб чиқилади;

– бошқа тилдаги иктибослар, оятлар, ҳадислар чегараси (устидан чизишлар, асосий матндан бошқача хат туридаги ёки диакретик белгили жумлалар);

– умуман, сўзлар чегараси пухта **белгилаб олинади**.

– ёзуви ўчган, ўчирилган, ноаниқ ерларини эътиборга олиб (**қайд этиб**) ўқиб чиқилади.

– асар мундарижаси шакллантирилади, композицияси эътиборга олинади.

Матнни *палеографик ўқиш* чоғида унинг *ёдда тутуши* лозим бўлган **қўшимча ташқи белгилари**: Яъни:

– матннинг турини аниқлаш (қўлёзма, тошбосма, ягона нусха, қўп нусхали, ҳадя, сотувга, шахсий фойдаланишга мўлжалланган, буюртма ва ҳ.к.);

– асарнинг юзага келиш даврини аниқлаш (муаллиф қачон ёзган);

– матннинг ёзилиш даврини аниқлаш (котиб қачон кўчирган);

– келиб чиқиш ўрнини аниқлаш (қаерда ёзилган, қаерда кўчирилган).

Амалиётда бу ерда санаб ўтилгандан бошқа турдаги ташқи белгиларга ҳам дуч келиш мумкин. Қўлёзма матнидаги ташқи белгиларининг палеографияга оид унсурлар эканини унутмаслик ва уларни ҳам палеографик ўқиш чоғида ҳисобга олиниши лозим.

Б. Текстологик ўқишда матн синтаксисига кириб борилади, яъни унинг *мазмуни* тикланади:

– матн зарур ўринларда *тиниш белгилари қўйилган, персонаж нутқи, кўчирма ва ўзлаштирма гаплар* ва ҳ.к.ларнинг ҳозирги замон меъёрларига амал қилган ҳолда кўчириб ёзиб олинади (транслитерация). (Илмий-танқидий матн ва йиғма-қиёсий матн нашрлари бундан мустасно.)

– матн хатолари, такрорлар, атайин ёки беихтиёр киритилган ўзгаришлар, уларнинг юзага келиши сабаблари аниқланади, мўлжалдаги нашр турига қараб ё илмий аппаратда акс эттирилади ёки матнга тузатиш киритилади;

– матннинг ўқилиши қийин, бузилган тушунарсиз жойларини матншунос кўп жиҳатдан контекстга суянган ҳолда асарнинг умумий мазмунидан келиб чиқиб, *ҳиссий идрокни* ишга солиб тузатишига тўғри келади (*конъектура*).

Нихоят, матн тарихи учун йиғилган барча маълумотларга асосланиб, матнни бир бошдан тиклашга киришилади. Тайёр бўлган матн илмий ёки оммабоп тарзда чоп этилади. Матн тарихи ҳақидаги маълумотлардан эса археографик кириш, матн танқиди (матний тафовутлар юзасидан тадқиқот, матншунослик таҳлили) юзага келади. Бу ишларни амалга оширишда бирор банд, имкони бўлатуриб, четлаб ўтилмаслиги керак. Акс ҳолда матн «кемтик» бўлиб қолади.

Матнни тўғри ўқий олишнинг асосий шарти—давр тилини яхши билишдир. Бунинг учун даврнинг фонетик, морфологик ва синтактик мезонларидан хабардор бўлишимиз керак бўлади. Ўқиш жараёнида давр адабий услуби, тарихий атамалари ва ҳ.к.ларга эҳтиёж сезилади. Адабиёт тарихи ва унинг тарихий масалаларига оид билимлар мажмуасининг кенг ва чуқурлиги тайёрланаётган матннинг илмий савиясига тасир қиладиган асосий омиллардан ҳисобланади.

Матншунослик амалиёти бу принципларнинг қотиб қолган қоидалар йиғиндиси эмаслигини, уларга ёпишиб олмаслик кераклигини кўрсатади. Иш чоғида бу принципларга нисбатан истисноли ўринлар чиқа бошлайди. Бу ҳолда, одатда, ўз қоидаларимизни киритамиз. Чунончи таянч нусха учун энг қадимий ва энг тўлиқ нусха танланиши керак бўлса, сиздаги бундай нусха ўта нуқсонли. Бундай ҳолларда уни ёрдамчи нусхалар қаторига ўтказиб, таянч нусха учун кейинги асрларда кўчирилган бошқа ишончлироқ нусхани танлайсиз. Ёки: Нашрда матндаги араб тилида берилган парчаларни арабий имлода қолдириш, транслитерацияда бериш ёки уни таржима қилиб юбориш иши ҳам нашр имкониятларига, матн тузувчига боғлиқ. Арабий имлода берилган бўлса уларнинг маъносини саҳифа остидами ёки матн сўнгидами берилишини ҳам матншунос ҳал қилади. Бу қоидаларнинг ҳаммаси нашрнинг археографик кириш (матн танқиди, ёки сўз боши) қисмида зикр этилиши керак.

Таянч сўз ва иборалар: палеографик ўқиш, текстологик ўқиш, матннинг ташқи белгилари, шаклий тиклаш, мазмунан тиклаш.

Савол ва топшириқлар:

1. Матнни палеографик ўқишда нималарга эътибор берилади?
2. Палеографик ўқиш якунида асар қайси жиҳатдан тикланади?
3. Текстологик ўқишда асар матни қайси жиҳатдан тикланади?

15. АРАБ-ФОРС ТИЛЛАРИДАГИ МАНБАЛАРНИНГ ЎЗБЕК ИМЛОСИДА БЕРИЛИШИ

(Ушбу мавзу «Абдуллаев И. Мерос ва таъқин. –Т.: Фан, 2008». 343–347-бетдан олинган)

Ўқув мақсади:

1) адабий мерос нашрларида учрайдиган араб ва форс тилларидан ўзлашма сўзлар қатламини ўзбек имлосида тўғри акс эттириш малакасини ҳосил қилиш;

2) «ал» араб артиклининг ўзбек ёзувида берилиши қоидаларини тушунтириш.

Дунёнинг катта қисми VII – VIII асрларда исломлаштирилиши туфайли шу динни қабул қилган халқларда араб тили давлат тилига айланди. Илмий, тарихий, адабий асарлар араб тилида ёзилди ва шу тилда минглаб нодир қўлёзмалар пайдо бўлиб, улар жаҳон кутубхоналарини безатиб турибди. Энг фахрли ва қувончли томони шуки, араб тилида илмий, тарихий, адабий ва диний соҳаларда ижод этилган жаҳоншумул асарларнинг кўпчилиги биз – ўзбекларнинг буюк алломалари Аҳмад Фарғоний (ваф. 865), Имом Бухорий (810-870), Имом Муҳаммад Термизий (824-892), Мусо Хоразмий (783-850), Абу Райҳон Беруний (973-1048), Абу Али ибн Сино (980-1037), Ҳаким Термизий (ваф. 1126), Замахшарий (1075-1144), Бурҳонуддин Марғинович (1123-1197) қабилар қаламига мансубдир.

X асрлардан бошлаб кўплаб марказийосиёлик, шу жумладан ўзбек олимлари форс тилида ўз асарларини ёза бошладилар. Бу соҳада айниқса адабий, тарихий ва диний асарлар яратилди. Амир Темур сулоласи даври тарихчилари асарлари асосан форс тилида ижод этилди. Ҳатто XX асрга қадар шу тилда тарихий, адабий ва диний китоблар ёзиш давом этди.

1929 йили лотин, 10 йилдан кейин рус кирилл алифбосига ўтиб кетиш араб-форс тиллари ва қадимги ўзбек-араб ёзувидаги манбаларни бу ёзувларни, айниқса кирилл хатида ифода этишда анча муаммолар, чалкашлиklar, турли-туманликларни келтириб чиқаради. Мустақиллик туфайли Ислом динини ўрганиш, диний асарларни кўплаб чоп этиш имкониятига эга бўлди.

Баъзи бир диний илмдан хабарсиз кишилар пала-партиш, кўр-кўрона исломга оид манбаларни нашр қила бошладилар. Натижада Қуръон оятлари, ҳадислар, буюк алломалар ва улар ёзган асарлар

номлари, диний иборалар талқини ва ҳозирги имлода ифода этишда кўпол хатоларга йўл қўйилмоқда.

Бу ерда фақат араб, форс ва қадимги ўзбек тилидаги манбалар, Қуръон оятлари, ҳадислар ва бошқа асарлар, уларнинг муаллифлари номларини илмий асосда тўғри ёзиш ҳақида қисқа тўхтаб ўтамиз.

Араб тилидаги «ал» қўшимчаси (артикли) олим, шоир ва машҳур кишилар исмлари олдига қўшилиб, ўша шахснинг нисбаси (қайси шаҳар ёки диёрга мансублиги касбу кор)ни англатади ва қўшилган исмнинг олдида келиб, чизикча билан ажратилади, фақат гап бошида келгандагина бош ҳарфда ёзилиб, бошқа вақтларда кичик ҳарф билан ёзилади. Агар «ал» қўшилган сўзнинг биринчи ҳарфи «камарий» («Ойга тегишли») бўлса, тўлиқ ёзилади: ва ал-Фарғоний, ал-Бухорий, ал-Беруний, ал-Қўқондий, ал-Хоразмий каби.

Агар «шамсий» («Қуёшга тегишли») бўлса, ўша сўзнинг биринчи ҳарфи билан бириктиб (ассимиляция бўлиб) кетади: ас-Самарқандий, ат-Термизий, ад-Дамашқий, ан-Нишопурий, ан-Намангоний каби. «Ал»дан олдин «abu» (отаси) сўзи келса, Абулҳасан, Абулқосим, Абулмаоний шаклида қўшиб ёзилади. «Абу»дан кейин «ал»сиз отлар келса айри ёзилади Абу Умар, Абу Муҳаммад, Абу Исҳоқ, Абу Бакр каби.

«Ибн» (ота) сўзи фақат сўз бошида ёки нуктадан кейин келса, ёки исм айтилмай, киши номи «ибн» билан бошланса, бош ҳарф билан ёзилади: Абу Али ибн Сино, Али ибн Абу Толиб, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ каби. «Ал» қўшилган отлардан олдин келса, Ибн ал-Арабий, Ибн ал-Кифтий, Муҳаммад ибн ал-Аббос. Ибнул Арабий, Ибнул Кифтий ёзиш мутлоқ нотўғри. Имом Бухорийнинг тўла исми: Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ибн Иброҳим ибн ал-Муғйра.

Жуда кўп хатолар китоблар номини ёзишда бўлмоқда. «Ал» кейинги сўзга, яъни аниқловчига тегишли бўлгани учун, уни олдинги сўз аниқланмишга қўшиб юбориш мутлоқ хато: «Девони луғатит турк» эмас, «Девони луғат ат-турк», «Мажолисун нафоис» эмас, «Мажолис ан-нафоис», «Девони луғат ат-турк», «Мажолис ун нафоис» ёзса ҳам бўлади.

Ибн Синонинг машҳур асари «ал-Қонун фи-т-тиб» шаклида ёзилиши керак, «ал-Қонун фи тиб» ёзилиши, хато.

Мустақилликдан кейин дин ва виждон эркинлиги берилди. Жуда кўп диний асарлар, Қуръони карим таржима-тафсирлари, ҳадислар мажмуалари чоп этилди.

Ҳар ким ўз билганича олимлар ва асарлар номларини ёзиб келмоқда, оз бўлса ҳам дунё шарқшунослигида қабул қилинган қоидаларга риоя қилиш керак эди. Баъзи имло қоидаларидан беҳабар дин

уламолари чиқарган китобларда ҳеч қандай имло қоидаларига риоя қилинмаган. Асосий диний исмлар ва иборалар ёзилиши куйидагича: Аллоҳ (Оллоҳ ёки олло эмас), Аллоҳ таоло, акбар, карим, раҳим каби-ларни кичик ҳарф билан, Парвардигор, Раб сўзлари бош ҳарф билан бошланади. «Раб» ни «Роб», «Раҳмон»ни «Роҳмон», «Раҳим»ни «Ро-хим» ёзиш хато.

«Бисм-ил-лоҳ-ир-роҳ-ман-ир-роҳим» – хато. (Пайғамбаримиз с. а. в.) нинг сифатлари: расул, пайғамбар, набий, мустафо, расулуллоҳ, набиюллоҳ кабилар кичик ҳарф билан бошлаб ёзилади. Куръонга мансуб алфавитлар: кирилча ҳарфлар кичик ҳарф билан, Каломуллоҳ каломи шариф ал Мусҳафлар бош ҳарф билан бошланади, чунки булар *сифат* эмас, муқаддас китобга берилган ном.

Ўзбек тилида жуда кўп исмларга худо номи қўшилган, булар араб тилидан форс ва ўзбек тилларига ҳам ўтган бирикмалар бўлиб, *мослаш-маган аниқловчи* дейилади. Бу бирикмалардаги аниқланмиш бош кели-шиқда кейинги сўз, яъни аниқловчи қаратқич келишигида келади ва куйидагича ёзилади: Абдуллоҳ, Убайдуллоҳ, Раҳматуллоҳ, Абдурахмон, Абдукарим, Шамсуддин, Фазлуддин, Насруддин, Сайфуддин, Сало-хиддин каби. Пайғамбарларимиз исмлари қўшилган отлар: Муҳаммад Карим, Муҳаммад Содик, Муҳаммад Ёқуб, Муҳаммад Али, Муҳаммад Юсуф ёзилади. Афсуски, бу исмлар Мадкарим (Маткарим), Мадёқуб, Мамасодук, Мадюсуф, Мадамин шаклларида ёзилиб кетган.

Энг кўп хатолар шўро даврида туғилиш гувоҳномалари ва пас-портлар беришда, ота-оналар бепарволиги туфайли юз берди: Фаттоҳов ўрнига Пойтаев ёзилган. Яна бир ҳал бўлмаган муаммо ҳозиргача бизда араб, форс ва қадимги ўзбек ёзувидаги манбаларни илмий адабиётда бериш учун транскрипция қоидаларини ишланмаганлиги, Овропа, шу жумладан рус манбашунослигида бу қоида аллақачон ишлаб чиқилган, тегишли белгилар босмаҳоналарда ҳам мавжуд. Биз эса араб алифбо-сидаги «зал», «за», «зод» ва «изғи» ҳарфларини битта «з» билан, «со», «си», «син», «сод»ни эса битта «с» билан «то» ва «итки»ни битта «т», «ҳойи ҳутти» ва «ҳойи ҳавваз»ни битта «х» билан ифодалаб келмок-дамиз, чўзик унлилар қисқа унлилар билан ифода этилади. Булар мум-тоз илмий асарларни ва бадий адабиётни ҳозирги имлода тўғри ёри-тиш, таржима ва тадқиқ қилиш имконини тўла бермайди.

Матншунос олим Исматулла Абдуллаевнинг “Мерос ва талқин” китобидаги бу ўғитларнинг амалиётга татбиқи кўп жиҳатдан адабий меросни нашр йўли билан оммалаштиришда фаол иштирок этаётган матншунос олимлар ва ноширларимизга боғлиқ. Улар қийин сўзларни ёзилишида “янглик” киритавермай, устоз матншуносларнинг изидан боришса яхши бўлар эди.

Таянч сўз ва иборалар: асар номлари, лотин алифбоси, кирилл алифбоси, араб-ўзбек ёзуви, транслитерация.

Савол ва топшириқлар:

1. Китоб номлари арабча бўлса, уларнинг транслитерацияси қандай амалга оширилади?

2. Ўзбекча матнда қандай турдаги арабий сўз, ибора ва жумлалар учрайди, уларнинг орфографик қоидалари қандай бўлади?

16. МАТН ТИКЛАШ ЖАРАЁНИДАГИ БАЪЗИ ҚИЙИН ҲОЛАТЛАР ВА НУҚСОНЛАР ЭХТИМОЛЛИГИ САБАБЛАРИ

Ўқув мақсади:

1) матнни нотўғри ўқиш ҳолларида юзага келиши мумкин бўлган хатоликларга йўл қўймаслик чораларини сингдириш;

2) илмий тадқиқот ва тақризларда учрайдиган хатоларни кузатиб бориш малакаларини ҳосил қилиш.

Ёзма ёдгорликлар матнининг тузувчиси, матн қўлёзмалардаги хато ва камчиликларни бартараф этиш йўлида қилган ҳаракатлари билан бир қаторда ўзи ҳам хато ва камчиликлар ўтказиб юбориши ҳеч гап эмас. Улар ўртасида энг кўп учрайдигани матнни нотўғри ўқиш хатоликлари ҳисобланади.

а/ Сайқалий. «Баҳром ва Гуландом», Тошкент, ЎзССР Фан нашриёти. – 1960, 11—12-бетлар. // Нашр уч қўлёзма асосида амалга оширилган.

«Биз Р. Алиевнинг нашрини бошқа қўлёзмалар билан солиштирганимизда,—деб ёзади танқидчи, — айрим эпизодларнинг туширилиб қолдирилганлигини аниқладик ва уларни қайта тиклашга ҳаракат қилдик. Кўпинча, нашрда ўқилиши қийин бўлган айрим сўзларни бошқа сўзлар билан алмаштириш ҳоллари ҳам содир бўлган. Масалан, нашрнинг 145-саҳифасида:

*Деди: — Шабранг бобом Баҳромни кўрган
Узотиб шаҳр чинларга юборган,—*

байти мавжуд. Нашрга тайёрловчи «сари» сўзини ўқишга қийналиб, «чинларга» деб юборган, ўқинмаган сўзнинг ўрнига кўплик қўшимчиси «лар»ни қўшган. Аслида:

*Деди: — Шабранг Бобонг Баҳромни кўрган
Узотиб шаҳр Чин сари юборган,—*

бўлиши керак эди. Бу тилдаги хатолар нашрнинг 145, 146, 147, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174 180, 181, 182 183, 184 саҳифаларида ҳам кўплаб учрайди». (Мўътабар Абдувоҳидова. Собир Сайқалий ижодининг омалашуви ва баҳоланиши тарихидан // Адабий мерос 1986/4, 30-6.

б/ Яна бир мисол тарикасида «Ўзбек тили ва адабиёти», 3/1973 – журналида босилган «Луқма»ни олайлик:

“Бизни ушбу мақолани ёзишга ундаган нарса юқорида келтирилган жузъий нуқсонлар эмас, балки «Қутадғу билиг»нинг Вена (Хирот) нухасининг хотима қисмида мавжуд бўлган форсий бир рубойнинг ғалат ўқилиши ҳамда хато тушуниш асосида нотўғри хулоса чиқарилиши бўлди. Ўша рубой куйидагича:

جانىست وجودم كه جهانش بدنست
شمعیست رخم كه افتابیش لکنست
من بنده خاص و مظهر لطف حق
قصه جه كنم من اویم او جمله منست

И. Мухлисов мазкур рубойни куйидагича ўқийди (тушунарли бўлсин учун биз рубойни газетада қандай ёзилган бўлса, ўшандай ҳолда келтирдик):

*Жанисат вужудум ки жаҳанаш бад нест,
Шамъийат рэхим ки афтабаш леканест,
Мэн бэндәи хас вә музһир лутф һаққим,
Қиссәчә кунәм мән оюм о жумлә мунист.*

Муаллифнинг бу тарзда ўқиши натижасида, биринчидан, классик форсий тил бузилган, иккинчидан, сўфиёна руҳда ёзилган ва ваҳдати вужуд ҳақидаги сўфиёна фалсафий мазмун ифодаланган рубойнинг мантиқи йўққа чиққан.

Ушбу рубойнинг тўғри ўқилиши куйидагича:

*Жониист вўжўдам ке жаҳонаш баданаст,
Шамъиист руҳам ке офтобаш лаганаст,
Ман бандае хоссў мазҳаре лўтфе ҳаққам,
Қисса че кўнам, ман ўям, ў жўмле манаст.*

Мазмуни:

*Вужудим бир жондирки, унинг жаҳони бадандир,
Юзим бир шамдирки, офтоб унинг (тагидаги) лагандир,
Мен хос банда ва ҳаққ лутфининг зуҳр этган ериман,
Таърифлаб нима қиламан, мен у (худо) дирман, у (худо)*

борлигича мендир.

Рубойнинг учинчи мисрасидаги «хос» сўзига асосланиб, мақола муаллифи бу рубойни Юсуф Хос Ҳожиб ёзган бўлиши мумкин, «ман бундай хос»ни «мен Хос Ҳожиб», деб англаш мумкин бўлади, дейди.

Мисоллардан кўриниб турибдики, матншунос, кўпинча, асл матнни нотўғри ўқиб таънага қолар экан. Тилни яхши билмасдан туриб бундай ишларга қўл уриш кишини шундай ноқулай аҳволга солиб қўяди. Бундай мисолларни тадқиқот ва тақризларда қўллаб учратишимиз мумкин. Бизнинг вазифамиз шундай «дакки»ларни кўпроқ топиб ўқиб, тегишли хулосалар чиқариб олишдир.

Таянч сўз ва иборалар: нотўғри ўқиш, нашр, асарни оммалаштириш, сўзларни алмаштириш.

Савол ва топшириқлар:

1. Матнни ўқиганда тушунарсиз сўзларни қандай аниқлаш мумкин?

2. Матнда нотўғри ўқишнинг олдини олиш учун нималар қилиш керак?

17. ЎЗБЕК АРХЕОГРАФИЯ ФАНИ МУАММОЛАРИ

Ўқув мақсади:

1) археография фани тарихи, ривожланиш босқичлари ва ҳозирги аҳволи тўғрисида маълумот бериш;

2) матншунослик ва археография фанларининг умумий томонлари ҳақида тушунча бериш.

Матншунос олимларнинг адабий мерос матнларини муомалага киритиш бўйича шу пайтгача қилган амалий ишлари, шарқ тилларидаги адабий мерос юзасидан олиб борган тадқиқотлари **матншунослик** соҳасида мустаҳкам назарий асоснинг мавжудлигини кўрсатади.

Адабий манбашунослик ва матншунослик ўқув предмети сифатида ўқитилиши муносабати билан бу соҳада, бир тизимга солинган фундаментал тадқиқотларнинг йўқлиги маълум бўлиб қолди.

Қўлёзма китоб босма китобга айлангунича анчайин узоқ йўлни босиб ўтишига тўғри келади. *Бу жараёнда соҳа мутахассиси, аввал, манбашунослик, палеография, текстология, шундан кейингина, археографияга иши тушади.* Муаммо шундаки, улар аллақачон ёрдамчи фанлар бўлиб шаклланган бўлса-да, соҳа мутахассислари бу фанларнинг қамров доираси борасида доимо тортишиб келадилар ёки

баъзида аралаштириб ишлатаверадилар. Сабаби, мазкур фанлар ўртасига қатъий чегара қўйиб бўлмади. Бу фанларнинг айримлари, ҳатто икки гуруҳ ўртасида бўлади:

Манбашунослик – тарих фанининг манбаларни йиғиш, тартибга солиш ва кейинги илмий истифода учун тайёрлаш билан шуғулланувчи соҳасидир. У икки фанга алоқадор. Яъни, тарихий манбашунослик ва адабий манбашуносликларга бўлинади. Тарихий манбашуносликнинг объектига тарихий ёзма ёдгорликлар билан бир қаторда ашъвий манбалар – буюмлар, асбоб-анжомлар, зеб-зийнатлар, тангалар ва ҳ.к. лар киради. Адабий манбашунослик эса адабий, адабий-тарихий ёзма ёдгорликларни объект қилиб олади. Ана шу ўринда манбашунослик *тарих билан филология* учун умумий ёрдамчи фан бўлиб қолади.

Палеография – Қадимги қўлёзмаларнинг ёзуви ва ташқи белгиларини замон ва макон жиҳатдан ўрганувчи тарихий-филологик фан. Аноним қўлёзмаларнинг муаллифини белгилаш ҳам шу фан зиммасига юклатилган. Муайян ёзувнинг пайдо бўлиши тарихи, тарихий таракқиёт босқичлари, ҳарф, ёзув белгиларининг ўзгариб боришини палеография ўрганади. Бу фан яна қўшимча равишда китоб ва қўлёзмаларни безаш ва ясаш – китобат санъатини ҳам, қадимги ёзма ёдгорликларининг материаллари, куруллари, ёзув билан алоқадор безаклар ва ҳ.к. ларни ҳам тадқиқ этади.

Матншуносликда матнни тўғри ўқиш ишларида ҳам палеография қатнашади. Бунинг учун ёдгорликнинг яратилиш вақтидаги ёзувнинг хили, имло, қоғоз, сиёҳ тури, хаттотлик, рассомлик, саҳхофлик усуллари каби ташқи белгилар эътиборга олинади. Демак, палеография айрим ўринларда манбашунослик ва матншунослик соҳаларига ўтиб-қайтиб туради.

Текстология – ҳозирги пайтда *филология фанининг адабий, тарихий, илмий асарлар ҳамда тарихий ҳужжатлар матнини илмий-танқидий ўрганиш ва нашр қилиш билан шуғулланувчи соҳаси* деб ҳисобланади.

Бир вақтлар хаттотларнинг механик кўчириб ёзишдан бошланган бу соҳа Европада китоб босиш пайдо бўлиши билан матнларни босиб чиқариш йўриқномасига айлана борди.

«Из практической дисциплины («инструкции по изданию») текстология на наших глазах перешла в иной разряд и развивается по пути теоретических обобщений. Споры о сущности и принципах этой науки – лучшее тому подтверждение» (қ.: Берков П. Н. Проблемы современной текстологии. – «Вопр. лит.», 1963, № 12, с. 78–95. См., кроме того, материалы дискуссии о сущности текстологии в статьях

Б. Я. Бухштаба, А. Л. Гришунина, Д. С. Лихачева и Е. И. Прохорова. — «Рус. лит.», 1965, № 1 и № 3.)

Бу, матншунослик ўтган асрнинг 60-йилларигача амалий соҳа бўлиб келганини кўрсатади. Шу пайтдан ёзма ёдгорликларнинг матни тузиб нашр қилувчи амалиётчилар билан бир қаторда унинг назарий масалаларини тадқиқоғ қилувчи назарийчилар ҳам майдонга чиқди. Д.С. Лихачев, Б.М. Эйхенбаумларнинг текстология ҳақидаги китоблари фақат шу пайтга келиб пайдо бўлгани ҳам шу билан изоҳланади.

В. Эйхенбаум, *матншуносликка «адабиётшуносликнинг классикларни нашр қилиш билан боғлиқ бўлган амалий соҳаси»* деб таъриф берган.

Рейсерда бу фикрни тасдиқловчи шундай сатрларни ўқиймиз: «Но если термин «текстология» нов, то само понятие очень старое. Филологическая критика, критика текста, археография, герменевтика, экзегетика – слова, покрывающие примерно одно понятие, но в применении к разным областям знаний: истории, древней литературе, источниковедению, библии» (Основы текстологии. –Л.: Просвещение, 1978. –С. 3.).

Матншунослик – «адабиётшуносликнинг классикларни нашр қилиш билан боғлиқ бўлган амалий соҳаси» эканини рус олимларининг текстология бўйича эълон қилган ўқув қўлланмаларидан ҳам кўриниб турибди. Бу ўқув қўлланмаларнинг каттагина қисмини қўлёзмаларни нашрга тайёрлаш ишлари ташкил этади. Аммо бу қисм бошқа бир ёрдамчи фан соҳаси – *археография* нинг асосий объекти ҳисобланади.

Шу билан бирга, *археография* рус манбашунослигида баҳсларга энг кўп дучор бўлиб келаётган соҳа эканини соҳага бағишланган адабиётлардан кўришимиз мумкин.

Археографияга тилшуносларда: описание и издание древних письменных памятников деб изоҳ берилган. (О.С. Ахманова. Словарь лингв.терминов. – М. 1966). [Бу ерда: тавсифлаш, хозирги пайтда, манбашуносликнинг вазифаси];

Адабиётшуносларда – (ЛЭС–1987) вспомогательная историческая дисциплина, изучающая теорию и разрабатывающая методику публикации памятников письменности к печати, деб изоҳ берилган. [Бу ерда ҳатто ёдгорликнинг санасини белгилаш, ўқиш, атрибуция каби палеографик вазифаларни ҳам *археография* га юқлаб қўйилган].

Хорижий сўзлар лугатида (1966) – «Изучение и издание письменных документов».

Советский энциклопедический словарь – вспомогательная историческая дисциплина, разрабатывающая теорию и методику издания письменных исторических источников, деб изоҳ берилган.

Русча-ўзбекча луғатда – тарих фанининг қадимий ёзма ёдгорликларни нашрга тайёрлаш ва чоп қилиш методлари ҳақидаги ёрдамчи тармоғи, деб изоҳ берилган.

Бу билан гўё матн устида ишлаш ва ноширлик амалиётини тарих фани зиммасига юклатилаётгандек кўринади. Юқорида айтилган шу ишлар текстология зиммасига юклатилган эди.

Ҳолбуки, ЎзФА ШИ ва ЎзФА ҚИ да жуда кўп **археографик экспедицияларга** ҳам тарихчи ҳам филолог олимлар жалб қилингани – ҳар ким ўз соҳаси бўйича адабиётлар билан шуғуллангани маълум. Бу институтларда китобни баҳолаб аҳолидан сотиб олиш комиссияларини **археографик комиссия** деб аташган (Бундай ҳайъат Абдуфаттоҳ Расулов, А.Муродов, Шорасул Зуннун, Юнусхон домла, Лазиз Азиззода, Қ.Мунировлардан иборат бўлган). Бу ерда археографиянинг камрови кенгайиб бораётганига эътибор қилайлик.

Ҳозирги кундаги Интернетдаги электрон Википедия энциклопедиясида: **археографияга** шундай изоҳ берилган: «адабиёт илмига нисбатан ёрдамчи фан. У ўзи учун ҳужжат, ёзма манбани ўрганиш объекти қилиб олади. Ўз амалиётида археография ёзма ёдгорликларни тартибга солиш, тавсифлаш ва нашр этиш билан шуғулланади».

Фандаги бу ўзгаришларни ҳисобга олиб, русларнинг 62 томлик «Қатта энциклопедия»сида: «Шу билан бирга, археографияни «кенг» маънода тушуниш нуктаи назаридан, соф нашрлар деб «тор» маънодаги археография кўпроқ машғул бўлган архив материаллари тўпламларини эмас, алоҳида нодир ёзма ёдгорликлар (йилномалар, юридик актлар, илмий, адабий, мемуар, публицистик мазмундаги қўлёзмалар)нинг илмий нашрларини аташ лозим бўлади», деб ёзилган (М.: Терра, 2006. – Т. 3. –С. 563–564).

Бундан шундай хулоса қилиш мумкин: бу луғатларга мақолани қайси соҳа мутахассиси ёзиб берган бўлса (манбашунос, матншунос, тарихшунос), ўз соҳасидан келиб чиқиб ёзган. Ёрдамчи фан бўлгани учун бекарор бир манзара юзага келиб қолган ва илмда турли баҳсларни келтириб чиқармоқда. Кўриб турганимиздек, улар фақат бир жиҳатдангина яқдил фикр билдиришмоқда: у ҳам бўлса, бу фаннинг «ёзма ёдгорликларни нашр қилиш методикаси»га бағишланганлиги. Демак, археография ҳақидаги тасаввуримизни шундай умумлаштиришимиз мумкин:

Археография – қадим ёзма ёдгорликларини излаб топиш ҳамда уларни нашр этишнинг назарияси, амалиёти ва методикасини ишлаб берувчи тарихий-филологик фан. Археография фанининг ўрганиш *объекти* – қўлёзма ҳужжат ва қўлёзма манба, *предмети* эса –

қўлёзма манбани нашрга тайёрлаш методикаси. Демак, археография қадим ва ўрта асрларда яратилган асарларни нашр этиш тартибини белгилаб беради. Бу тартибга ёзма ёдгорликлар матнини тузувчилар, нашриётларда уларни нашрга тайёрловчилар–яъни, одатда, филологлардан ташкил топган – матншунослар, ноширлар, нашриёт муҳаррирлари таркиби амал қилишлари лозим бўлади. Аммо ўзбек манба-шунослик фанида **археография** ҳозирча жуда заиф ривожланган. Унинг принцип ва категориялари тадқиқ этилмаган ва тартибга солинмаган. Шунинг учун ёзма ёдгорликларимиз нашрларини таҳлил назаридан ўтказадиган бўлсак, бири бирига ўхшамайдиган турлитуман нашрлар манзарасини кузатамиз. Археографик экспедициялар ва комиссиялар фаолияти эса доимий эмас.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, ҳозирги археография ўзининг кўпгина вазифаларини матншуносликка бериб қўйиши натижасида унинг таркибий қисмига айланиб қолган ва ўз муаммоларини охиригача ҳал қила олмаяпти. Бундай муаммолар қаторида илмий нашр турлари ва оммабоп нашр турларида нашрнинг таркибий қисмларидаги ҳар хилликни (матндан ташқари материаллар), имло ва пунктуация муаммоларини бартараф этиб бўлмаяпти.

Рус археографиясида ҳозир бу соҳада тарихчилар етакчилик қилаётган бўлса ҳам, филологиянинг – матншунослик соҳасига фаол суянишади. Буни улар тавсия этган адабиётлар жумласига Д.С.Лихачевнинг матншунослик соҳасидаги китоблари ҳам киритилиши шуни кўрсатади. Матн – мазмуннинг асоси эканини эътиборга олсак, археографиянинг филологик асосларини пухта ишлаб чиқилишидан ҳам тарих ва ҳам филология илмига манфаат етган бўларди.

Таянч сўз ва иборалар: матншунослик, палеография, археография, архив, тарихий манбалар, тарихий ҳужжат, ёзма ёдгорликлар.

Савол ва топшириқлар:

1. Қўлёзма китоб босма нашрга айлангунча босиб ўтадиган йўлини босқичма-босқич тушунтириб беринг.
2. Қўлёзма манбаларнинг фақат ташқи белгилари ва хусусиятлари билан шуғулланувчи фан нима деб аталади?
3. Қўлёзманинг ташқи белгилари деганда нимани тушунасиш?

18. ЁДГОРЛИКНИНГ ТИКЛАНГАН МАТНИНИ НАШРГА ТАЙЁРЛАШ ПРИНЦИПЛАРИ

Ўқув мақсади:

- 1) кўлёзма манбанинг тикланган матнини белгиланган тартиб-қоидаларга асосан таркибий тўқислигини таъминлаш ҳақида тасаввур бериш;
- 2) кўлёзма манбаларда «одоби тасниф» қоидалари ҳақида маълумот бериш.

Ҳар бир ёзма ёдгорликни жамоатчилик эътиборига ҳавола қилиш фақат унинг матнини босиб чиқаришдангина иборат эмас. Бунинг тартиб қоидалари, талаблари бор; унга кўра асар ёрдамчи аппарат билан қатъий тартибда таъминланиши керак. Демак, матншунослик ишлари нашр учун материал етказиб берувчи соҳа бўлгани учун у *археография* фани билан бевосита биргалашиб иш олиб боради. Археография эса қадим ва ўрта асрларда яратилган асарларни нашр этиш тартибини белгилаб беради.

Русларда археографиянинг объекти ва предмети қандай бўлиши кераклиги ҳақида баҳслар босқичи тиниб маълум тўхтамга келинган бир пайтда, ўзбек археография соҳасида изланишлар ҳамон давом этмоқда. Бу соҳадаги ишлар минтақа маданиятимизда алоҳида ном билан аталмагани ҳолда жуда қадимдан давом этиб келади. Китобат ишларида одоби тасниф бир жиҳатдан археография принципларини эслатади. (Басмала, ҳамд, наът, муқаддима (китобнинг ёзилиш сабаби, таркиби... ҳақидаги маълумотлар, китоб сўнгида эса хотима, колофон, таммат.

Бизда археография ҳали фан бўлиб шаклланмаган бўлса ҳам, амалиётда турли манбашунос олимларнинг бу борада ўз қарашлари бор. Археография талабларига кўра:

Китобда, албатта сўзбоши, археографик кириш (ёки муқаддима), матншунослик тадқиқоти берилади; тегишли ўринларда эса илмий аппарат деб номланадиган изоҳ ва кўрсаткичлар, иловалар (мавзу бўйича атамалар), библиография бўлмоғи керак. Улар ёзма мерос намунасини китобхонга тўғри ва осон етиб боришига хизмат қилади.

Асар матни қандай эҳтиёжга қаратилганига қараб, нашрга тайёрлаш принциплари танланади:

- Маънавий эҳтиёж,
- Илмий эҳтиёж,
- Таълимий эҳтиёж (хрестоматив материал)

Маънавий эҳтиёж бўйича:

Транслитерация нашрлар

Таржима нашрлар
Табдил нашрлар
Насрий баён

Хусусиятлари:

Қискартиришга йўл қўйилади;
Илмий танқидий матн, акад.нашр, мўътабар қўлёзмаларга
асосан амалга оширилади.

Илмий эҳтиёж бўйича:

Илмий танқидий матн,
Йиғма матн,
Факсимиле – нусха нашри,
Академик нашр,
Дипломатик нашр.

Хусусиятлари:

Мавжуд нусхалар жалб этилган ҳолда тайёрланади, нашр матн-
шунослик тадқиқоти, барча ёрдамчи илмий аппарат билан таъминлан-
ган бўлади.

Таълимий эҳтиёж:

Мактаб, лицей, олий таълим муассасалари учун хрестоматиялар.

Хусусиятлари:

Ижтимоий буюртма бўйича саралаб тузилади,
Хронологик тартибда жойланади.

Ёзма ёдгорликлар матнини нашрга тайёрлаш шакли донмий ри-
вожланиш ва такомил жараёнини бошидан кечирмоқда. Бу йўлда ҳали
изланишлар давом этади.

Таянч сўз ва иборалар: одоби тасниф, маънавий эҳтиёж, илмий
эҳтиёж, таълимий эҳтиёж, хрестоматия, илмий-танқидий матн.

Савол ва топшириқлар:

1. Транслитерация коидаларига мувофиқ нашр этилган қўлёзма
мерос нашрлари тарихини сўзлаб беринг.
2. Насрий баён қандай асарларга нисбатан қўлланилади?
3. Илмий-танқидий матн принципларини мисолларда кўрсатинг.

19. АРХИОГРАФИК КИРИШ

Ўқув мақсади:

- 1) илмий нашрларнинг археографик кириш қисмига қўйиладиган талаблар бўйича тасаввур ҳосил қилиш;
- 2) оммавий нашрларга ёрдамчи аппарат бериш қоидалари билан таништириш.

Адабий мерос намуналари нашрида матндан аввал сўзбоши, кириш берилади. Ёзма ёдгорлик нашри характериға қараб унинг ёрдамчи аппаратиға нималарни жалб этиш масаласи ҳал этилади.

Бу борада етук манбашунос олимларимизнинг муваффақиятли тарзда амалға оширган ишлари, матнини тайёрлаб нашр этган ёзма ёдгорликлардан намуналар мактаб вазифасини ўташи мумкин. Уларни кузатар эканмиз

Оммавий нашрларда кириш қисми умумий характерға эға бўлиб, муаллиф таржимаи ҳоли, публицистик кириш ва қисқартирилган ёрдамчи аппаратға эға бўлади. Бундай нашрда мукамал илмий аппаратға эҳтиёж йўқ. Бундай «кириш»ларнинг мақсади муаллиф ҳаёти ва ижоди шу жумладан, нашрдан жой олган асари ҳақида умумий маълумот беришдан иборат бўлади. Бу ўринда айрим асарларнинг ўзида берилган муқаддима ёки дебочаларни ҳам эътибордан қочирмаслик керак.

Илмий нашрларда кириш қисми илмий характерға эға бўлиб, эълон қилинаётган асар матнидан атрофлича фойдалана олиш имконини яратишға қаратилган бўлади. Шунинг учун у *археографик кириш* деб аталиб, унда муаллиф ҳақида қисқача маълумот берилади; асар ва унинг қўлёзма нусхалари атрофидаги муаммолар (уларнинг қасрда сақланиши, инвентарь рақамлари, сақланганлик даражаси, санаси, ёзув тури ва хусусиятлари, қоғози ва ҳ.к.), нашрлари ҳақида маълумот, асарнинг ёзилиш тарихи ёки сабаби, асарнинг тузилиши ҳақида маълумот, боблар мундарижаси келтирилади, турдош асарлар билан ўхшаш ва фарқли жиҳатлари ёритилади, тазкираларда ва олимлар тадқиқотларида мазкур асарға мурожаатларға бирма-бир тўхтаб ўтилади, асарнинг таржималарига бирма-бир тўхтаб ўтилади, матнни тиклаш учун қайси (неқта) нусхаларни ажратиб олинганлиги ҳақида маълумот берилади, жалб этилган нусхаларни қайси принципда номланганлиги (алифбо тартиби, жой номи бош ҳарфи, ёки тартиб рақам), тадқиқот учун жалб этилган нусхалар тавсифи берилади, қайси нусхани ва нима учун **таянч нусха** қилиб олингани, китобдаги шартли белгилар тушунтирилади.

Матншунослик тадқиқоти алоҳида сарлавҳа билан ажратилган ҳолларда бу ерда текстологик таҳлилни киритмаслик керак (бу икки қисмни бирга бериш ҳоллари ҳам учраб туради, аммо бу ҳолда улар аралашиб кетмаслиги керак).

Д.С.Лихачев Мукамал асарлар тўпламида турли жилдларда турли жанрдаги асарлар берилишини ҳисобга олиб археографик киришни ҳар бир асарга алоҳида берилишини тавсия қилади (Текстология. Краткий курс).

Нашрга **археографик кириш** ёзиш энг масъулиятли иш ҳисобланади. У ниҳоятда лўнда ва тушунарли, фойдаланишга осон бўлиши керак (у маълумот олиш учун эмас, илмий фойдаланиш учун мўлжалланганлигини унутманг). Муваффақиятли чиққан археографик кириш нашрнинг обрўсини ниҳоятда кўтариб юборади.

Баъзи нашрларда нашрга тайёрловчи матншунос "Кириш"и олди-дан бошқа бир етук мутахассис сўзбошиси берилиши мумкин. Бошқа шахслар томонидан ёзилган сўзбошилар, аввало, асарни тарғиб қилиш, унинг тушунилишига кўмаклашиш мақсадини кўзлайди.

Таянч сўз ва иборалар: археографик кириш, сўзбоши, нашр маълумотномаси, илмий аппарат, матншунослик тадқиқотлари.

Савол ва топшириқлар:

1. Ёзма ёдгорликлар матн нашрнинг археографик кириш қисми қандай маълумотлардан таркиб топади?
2. Таянч нусха ҳақида маълумотлар илмий аппаратнинг қайси ерида қайд этилган бўлади?
3. Нашрнинг матншунослик тадқиқоти қисмидан қандай материаллар жой олади?

20. ИЛОВА, ИЗОҲ ВА КЎРСАТКИЧЛАРНИНГ НАШРЛАРДА БЕРИЛИШ ТАРТИБИ

Ўқув мақсади:

- 1) ёзма ёдгорликлар нашрларда ёрдамчи материаллар беришнинг тартиб-қоидалари билан таништириш;
- 2) нашрнинг ёрдамчи материаллари таркиби ва тартибининг амалдаги шакллари ҳақида маълумот бериш.

Ёзма ёдгорликлар нашрнинг ҳар бири ўз характерига кўра турлича илмий маълумотномалар (илмий аппарат) берилишига муҳтож

бўлади. Илмий нашрлар илм-фаннинг маълум бир соҳасининг кейинги ривожланиши учун ўзидан олдинги материаллар билан таъминлаш учун яратилади.

Жумладан, адабий мероснинг илмий нашри адабиётшуносликнинг назарий масалалари, тил ва адабиётнинг ривожланиш босқичларини унинг алоҳида намояндалари ҳаёти ва ижодини ёритишда бебаҳо манба ҳисобланади.

Бу маълумотномалар асар ёки китоб ҳақида имкони борича кўпроқ тасаввур олишга йўналтирилган бўлади. Асар ва унинг матнидан оладиган маълумотларимизни тўлдиради.

Маълумотномалар нашрга муаллиф, тадқиқотчилар ва ноширлар томонидан киритилади. Улар қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин.

- Сўз боши (нашрга тайёрловчидан)

- тадқиқот

- кириш

- саҳифа ости изоҳлари.

- *иловалар*:

- асарлар кўрсаткичи

- исмлар кўрсаткичи

- географик номлар кўрсаткичи

- қийин сўзлар лугати...

Сўз бошида асарнинг адабиёт тарихида тутган ўрни, муаллифнинг шахсияти, асар нусхаларининг сақланганлик даражаси, матнни қайта тиклаш ва чоп этишда уларнинг қай бири қай даражада эътибор топгани хусусида маълумот берилади. Табдил ёки оммабоп нашрларда сўз боши берилмаслиги ҳам мумкин. Аммо бу иш маъқул деб топилмади.

Матншунослик тадқиқоти – илмий нашрнинг археографик киришидан кейин берилади. Унда бир сўз билан айтганда, *матн танқиди* берилган бўлади. Тадқиқот, кўпинча, факсимил, академик ва илмий-танқидий матн нашрларининг узвий қисмидир. Мисол тариқасида матншунос олима М. Ҳамидованинг матншунослик тадқиқотидан парча келтирамиз:

«Маълумки, илмий-танқидий матнда қўлғезмалар ҳарфий қиёси жараёнида аниқланган фарқлар таснифи ва уларнинг матний тадқиқи энг асосий роль ўйнайди. "Ҳар бир текстологик фарқни унга талқин бермасдан, ёрқинлик киритмасдан туриб истифода этиш мумкин эмас. Талқини берилмаган манбашунослик фактини яроқсиз деб ҳисобламоқ керак, тадқиқотчининг шундай ёндашувигина муаллиф матнини ишончли тарзда тиклашга имкон беради", – деб ёзган эди рус шарқ-

шуноси Д.С.Лихачев. Бу манбашунослик илмининг энг муҳим принципларидан биридир.

Матн тузиш жараёнида аниқланган текстологик характердаги барча сахв ва матний тафовутларни уч гуруҳга таснифлаб ўрганиш мақсадга мувофиқ:

1. Композицион ўзгаришга олиб келган фарқлар.
2. Имловий хатолар.
3. Матнни маъновий бузилишга олиб келган тафовутлар.

Композицион ўзгаришлар дейилганда, матндаги воқеалар баёнининг изчиллигига путур етказадиган катта-кичик матний туширмалар, қисқартмалар ва киритмалар назарда тутилади. Таянч нусха сифатида истифода этиладиган қўлёзмада шундай камчилик мавжуд бўлганда, улар ёрдамчи нусхалар матни қиёси асосида тўлдира борилади.

Имловий хатолар борасида шуни айтиш керакки, агар улар матн мазмунига жиддий зарар етказадиган бўлса, албатта фарқ сифатида олиними лозим. Чунки сўзларда биргина нуктанинг тушириб қолдирилиши ёки орттирилиши ёхуд ҳарфнинг тушириб ёзилиши натижасида улар бутунлай акс маънони билдирувчи лафзларга айланиши матншунослик ишлари амалиётида жуда кўп кузатилган. Чунончи, Алишер Навоийнинг "Садди Искандарий" дostonида:

Бижин топса ерто ичига сиғар,
Не қолса овуртига борин йиғар,—

(б.1125)

байти мавжуд. Байтнинг иккинчи мисрасидаги "овурт" – "лунж" маъносини берувчи сўз дostonнинг Абдужамил котиб кўчирган нусхасида (ЎЗР ФА ШИ №5018, 1484/85 й.) «ўрнига» шаклида хато ёзилган. Байт мазмунига эътибор қилинса, маймун табиатида хос бўлган салбий сифат тасвирланапти. Яъни, маймун топганини тўйгунча еб, қолганини лунжига тўплаб экан. Тасвирдан мақсад маймун эмас, балки бойликка хирс кўйган маймунсифат бахил инсонларни танқид қилишдир. Шу сабаб Навоий "овурт" сўзини табиат ҳодисаларини, ҳайвонот дунёси воқеаларини синчковлик билан кузатиши натижаси ўлароқ жуда ўринли қўллаган. Демак, ўз-ўзидан равшанки, "ўрнига" сўзи байт мазмунини ҳам, Навоий айтмоқчи бўлган муҳим фикр моҳиятини ҳам очиш учун хизмат қила олмайди. Матний хато "овурт" сўзидаги (أورت) "те" ҳарфининг бир нуктаси кам қўйилиши натижасида содир этилган» (Нодир манбалар // Шарқ машъали, 1999, №1-2. –Б.36).

Саҳифа ости изоҳлари—Сўз бошида кам учрайди, тадқиқот қисмида кўпроқдир. У албатта, муайян тартибга бўйсунган ҳолда берила-

ди. Асосий матн ости изоҳларида уларнинг кимники экани аниқ ажралиб туриши керак – («изоҳ муаллифники» ёки (А.Ҳ.).

Иловалар – нашрда матндан кейин берилиб, асосан, изоҳ ва кўрсаткичлардан иборат бўлади. Изоҳланаётган материал имкон берса, улар алифбо тартибида жойлаштирилади (асарлар, исмлар, географик номлар... кўрсаткичлари – алифбо тартибида; муаллиф асарлари рўйхати – ёзилган йиллари тартибида ва ҳ.к.). Иловалар ҳам барча нашрларда берилмавермайди.

Қийин сўзлар лугати – икки хил усулда берилади: бири – саҳифа остида, иккинчиси нашр охирида. Бу усулларнинг мувофиқроғи нашрнинг характериغا қараб танланади. Саҳифада лугатлар кўнаиб кетгудек бўлса, нашр охирида берган маъқул. Лугат ҳам барча нашрларда учрайвермайди.

Таянч сўз ва иборалар: изоҳ, шарҳ, кўрсаткич, илова, илмий апарат, матн танқиди.

Савол ва топшириқлар:

1. Нашр маълумотномаларига нималар киради ва уларнинг қайси бири матндан олдин, қайсиниси матн остида, қай бири матн сўнгида берилади?

2. Ёзма ёдгорликлар нашрининг матн танқиди қисмида қандай масалалар ёритилади?

21. МАТНШУНОСЛИКНИНГ ДОЛЗАРЪ МУАММОЛАРИ

Биринчи масала. ХХI асрда барча фанлар тараққиёти шиддат билан илгарилаб бормоқда. Бу жараёнда матншунослик соҳасининг орқада қолмаслиги, кейинги равнақи учун унинг назарий асосларини мустаҳкамлаб олиш лозим бўлади. Ўтган асрнинг 50-йилларигача бу соҳа амалий тарзда ривожланиб келди. Кейин у назарий жиҳатдан илмий тадқиқ қилина бошланди. Бу табиий жараён, албатта. Гўё:

аввал, бадиий асарлар, кетидан адабиётшунослик;

аввал таржима асарлар, кетидан таржимашунослик;

аввал саҳна асарлари, кетидан театршунослик;

аввал ёзма ёдгорликлар матнини топиб нашр қилиш, кетидан матншуносликнинг юзага келиши илмий тафаккурнинг қонуниятларига тўла мос келади. Шу жиҳатдан олганда, бу жараённи илмий тадқиқ этиш, уни илмий ташкил этишни таъминлаш соҳа мутахассисларининг биринчи галдаги вазифасидир. Масалага илмий ёндашув

соҳа субъектларининг илмий мақоми ҳақида ҳам фикрлаб кўришни тақозо этади. Юқорида зикр этилган жараён катнашчилари:

адиблар ва адабиётшунослар;

таржимонлар ва таржимашунослар;

артистлар ва театршунослар;

матн тузувчи олимлар ва матншунослар ҳисобланади.

Соҳа назарияси атрофлича ўйлаб ишланмаганлиги натижасида ёзма ёдгорликларни оммалаштириш бўйича фаолият олиб бораётган ҳар иккала субъектни бир ном билан «матншунос» деб атаб келмоқдамиз. Бундан ҳам чалкашроқ фикрни хатто энг номдор устозларимиз ишларида ҳам учратамиз. Чунончи, проф. И.Абдуллаев китобида матн тузувчи «манбашунос» деб аталган: «Ана шу араб, форс ва қадимги араб ёзувидаги қўлёзмалар ва кейинчалик нашр этилган босма манбаларни ўрганиш, асарни таржима қилиш, тадқиқ қилиш, изоҳлар тузиш, терма ва танқидий матнларини тайёрлаш, уларни нашр этиш манбашунослик деб бу фан билан шуғуланувчи олимни манбашунос олим деб аталади» (Абдуллаев И. Мерос ва талқин. – Т.: Фан, 2008. – Б. 349.). Чиндан ҳам бир вақтлар ёзма манбалар устида қилинган ҳар қандай иш манбашунослик иши деб ҳисобланган. Аммо соҳанинг ҳозирги ривожланиши ҳамма нарсани ўз номи билан аташни тақозо этади.

Иккинчи масала. Соҳа бўйича назарий асосни мустаҳкамлаш амалиётда юзага келган барча материалларни кўриб, илмий ўрганиб чиқишни тақозо этади. Бунинг учун, юқорида қайд этганимиздек, амалиётда, ёзма ёдгорликларнинг шу пайтгача нашр қилиш чоғида юзага келган назарий умумлашмалар хрестоматив база бўлиб хизмат қилади. Шундан келиб чиқадиган бўлсак, соҳа бўйича долзарблик касб этган бу масала «Ўзбек матншунослиги тарихини» яратишдир. Чунки «тарих»нинг назарияни материал билан таъминлашини эътиборга олсак, тарихсиз назарий асосни мустаҳкамлаб бўлмайди. Бу ишнинг проспектидан ҳеч нарса тушиб қолмаслиги керак бўлади. Матншунослик амалиётининг ривожланиш босқичлари атрофлича ёритилиши учун уни қуйидагича ифодалаш мумкин:

- Хаттотлар томонидан асар матнини механик тарзда кўчириб олишдан бошланиб, бу матннинг тўғри ва тўлақонли чиқиши учун кўчиришда унга ижодий ёндашувнинг бошланиши;

- Матншунослик амалиётида хаттотликнинг матн тузувчи, матн тикловчи (русча: составитель, шарқда – эҳтимоми...) фаолияти билан алмашинуви;

- Матн тузиш амалиётчиларидан матншунослик назарийчиларнинг келиб чиқиши.

• Ёрдамчи тармоқ фанларнинг пайдо бўлиши (археография, палеография, текстология, герменевтика) ва улар орасида якин ўтмишдаги вазифалар таксимотининг ўзгариб бориши.

Учинчи масала. Матнларни сифатида, ишончли, барқарор тарзда тузилишини таъминлаш учун матншунослик назариясини мустақкамлаб олишимиз керак бўлади. Дастлабки ва кейинги авлод матн тузувчи олимлар ўзлари суяниб келаётган назариянинг рус матншунослигига асосланганлигини ва унинг ҳамма вақт ҳам шарқ қўлёзмаларига татбиқ этиб бўлмамлигини қайд этиб келганлар ҳамда ўз ишларида уларга тузатишлар киритиб борганлар. Бу тузатишлар уларнинг амалий ишларида тарқоқ ҳолда ётибди. Уларни илмий таҳлил назаридан ўтказиб, монографик, академик нашр шаклида «Матн тузиш асослари» (ёки, «Матншунослик асослари») ишлаб чиқилиши мақсадга мувофиқ бўлади. Бунда археография, палеография, текстология, герменевтика каби ёндош тармоқ соҳалар ўз ўрнини топиши лозим бўлади.

Тўртинчи масала. Адабий мероснинг оммавий нашрлар учун мўлжалланган шаклини лотин алифбосида бўлиши ҳозирги кунда давр талабидир. Бу ишни маҳаник тарзда амалга оширилишига йўл қўймаслик, кириллдаги нашр чиққанидан буён муайян асар матни бўйича эришилган ютуқлар (улар ёқланган диссертациялар, илмий танқидий матнлар, нашрга тақризлар ва бошқа илмий ишларда акс этган) жорий алифбодаги вариантда ўзининг амалиётга татбиқини топиши керак бўлади.

Бешинчи масала. Технологик жараёнларнинг юксалиб бориши натижаларидан фойдаланиб, якин келажакда шарқ классикасида энг машхур саналган асарларнинг мавжуд қўлёзмалари асосида, уларнинг йиғма матнларини мультимедиа шаклида ишлаб чиқишга киришиш.

Мазкур ишлар жуда катта ҳажмдаги ишлар бўлиб, уларни амалга ошириш ҳам кўплаб йилларни талаб этиши шубҳасиз. Аммо бу йўлда йўналишни тўғри танлаб олиниши мақсад сари энг якин йўлни таъминлайди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

МАНБАШУНОСЛИКНИНГ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ ШАРҚ ҚЎЛЁЗМАЛАРИНИ ТАВСИФЛАШ ВА ФИХРИСТЛАШ

АДАБИЙ МАНБАШУНОСЛИКНИНГ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ ФАН СИФАТИДА

Ўқув мақсади:

- 1) манбашунослик фанини ўрганишдан кўзланган мақсад ҳақида тасаввур бериш;
- 2) манбашунослик фанининг предмети ва вазифалари билан таништириш;
- 3) манбашунослик фанининг мазмуни ва мундарижаси маълумот бериш.

Бу ўқув фани нима учун керак? Қўлёзма фондларида сақланаётган минг-минглаб китоблардан соҳа мутахассислари орасида барқарорлашган, илмий йўлга қўйилган, махсус ишлаб чиқилган қатъий тартиб-қоидаларсиз фойдаланиш ниҳоятда оғир бўлган бўлур эди. Сон-саноксиз китоблар орасидан зарур бўлган бирор асарни топиш ёки бу хазиналарда нималар борлигидан воқиф бўлишни манбашуносларнинг машаққатли меҳнатисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Билимнинг бу соҳаси **манбашунослик** деб аталади.

Манбашунослик қандай фан? Манбашунослик ёзма манбаларни *йиғиши, қидириб топиши, тартибга солиши ва улардан илмий фойдаланиши* йўлларини ўргатувчи фандир.

Манбашунослик вазифалари (унинг таърифидан келиб чиқади):

- манбаларни йиғиш,
- янгиларини қидириб топиш,
- тартибга солиш
- намунали сақлаш
- улардан илмий фойдаланиш учун маълумотлар тайёрлаш
- уларни илмий жамоатчилик ва оммага етказиш*

Бу ишларнинг дастлабки бештаси **манбашуносликнинг** вазифалари ҳисобланиб, уларнинг барчаси қўлёзмаларнинг **илмий тавсифи**ни яратишга қаратилган. Қўлёзмаларни тавсифлаш ишлари маълум барқарорлашган тартиб-қоидалар асосида олиб борилади ва бу ҳақида

Ўқув қўлланманинг «Қўлёзмаларни тавсифлаш ва феҳришлаш»га бағишланган ушбу қисмида батафсил тўхталамиз.

Манбашунослик назарияси алоҳида тадқиқот объекти сифатида атрофлича тадқиқ қилинмаган ва махсус ёзилган китоблар мавжуд эмас. Бу ҳақидаги маълумотларни биз ёзма ёдгорликлар нашри муқаддималарида, турли масалалар бўйича ёзилган бошқа тадқиқотларда учратамиз ва улардан ўрганамиз.

Манбашуносликнинг назарий масалалари ўқув фани сифатида юртимиз таълим тизимида эндигина ўқитилиб келинмоқда. Шу пайтгача бу соҳада фаолият кўрсатиб келаётган мутахассислар ўзларининг мустақил ўрганишлари, изланишлари туфайлигина муайян ютуқларни қўлга киритганлар ва соҳанинг ривожланишини таъминлаб келмоқдалар. Манбашунослик ва матншунослик бўйича таълим йўли билан кадрлар тайёрлаш бу соҳа предметларини шакллантириш ва мустаҳкамлаш, ҳосил бўлган назарий асосни бир тизимга келтириш, унинг принцип ва категорияларини ишлаб чиқишни тақозо этади. Бу йўналишдаги ишлар эндигина бошланди ва яна узоқ давом этади.

Таянч сўз ва иборалар: манбашунослик, манба, тавсиф.

Савол ва топшириқлар:

1. Манбашуносликни ўрганишдан мақсад нима?
2. Манбашуносликни ўрганишни нимадан бошламоқ керак?
3. Қўлёзмаларни тавсифлаш нима учун керак?
4. Манбашунослик соҳасидан фойдаланувчи субъектлар рўйхатини дафтарингизга ёзиб қўйинг.

БИРИНЧИ БОБ

ҚЎЛЁЗМАЛАРГА ДАСТЛАБКИ ИШЛОВ БЕРИШ

1. ШАРҚ ҚЎЛЁЗМАЛАРИ ФОНДИ

Ўқув мақсади:

- 1) Ўз ФАШИ қўлёзмалар фондининг пайдо бўлиш тарихи билан таништириш;
- 2) Ўз ФАШИ таркибий тузилмаси билан таништириш;
- 3) Қўлёзмалар фонди ҳақида тасаввур бериш.

Ҳозирги мустақиллик даврида аجدодлардан қолган бой ёзма меросни ўрганиш ва уларни тадқиқ қилиш катта аҳамият касб этмоқда. Ватанимиз тарихи ва маданиятини ўрганишда қўлёрмаларга суянган ҳолдагина тўғри хулоса чиқариш мумкин. Президентимиз И.Каримов ўзининг кўплаб маърузаларида ота-боболаримиздан қолган улкан маънавий меросни сақлаш ва уларни ўрганиш ҳақида уқтириб ўтмоқдалар. 2007 йилда Ислом конференцияси ташкилотининг Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича муассаса (ISESCO) томонидан Тошкент шаҳри “Ислом маданияти пойтахти” деб эълон қилинди. И.Каримов бу улкан воқеани баҳолаб, жумладан шундай деди: “Агарки, тарихимизга назар ташлайдиган бўлсак, хоки поклари Ўзбекистон тупроғида ётган улуг аждодларимиз, не-не мутафаккир зотлар асрлар мобайнида дунёвий ва диний илмлар соҳасида қандай буюк кашфиётлар яратгани, бунинг учун қанча заҳмат ва машаққатлар чекканини кўраимиз. Бугун биз гувоҳ бўлиб турган юксак эътироф, аввало, ана шундай аждодларимизнинг табарруқ номлари ва қолдирган меросига, ўзбек халқининг ислом маданияти ривожига қўшган бекиёс ҳиссасига берилган муносиб баҳо, десак, айни ҳақиқатни айтган бўлаимиз”¹.

И.Каримовнинг аждодларимиз қолдирган мерос ҳақидаги сўзлари ЎЗР ФА Шарқшунослик институтининг ноёб қўлёрмалар фондида сақланаётган улкан хазинага бевосита тааллуқлидир. ЎЗР ФА ШИ қўлёрмалар фонди ўзининг бойлиги билан дунёдаги энг машҳур фондлардан биридир. У ерда сақланаётган нодир қўлёрмалар ўтмишдаги Шарқ ислом оламининг қарийб минг йиллик тарихини ўз ичига олган. Нафақат Ўзбекистон олимлари, балки бутун дунё олимлари ҳам мазкур қўлёрмалар фондидан фойдаланиб, ўтмиш тарихини ва маданиятини ёритадилар. Мазкур қўлёрмаларсиз Марказий Осиё, жумладан, Ўзбекистон тарихини ҳам тўлиқ ёритиш мумкин эмас. Демак, бу ноёб фонд илмий нуқтаи назардан муҳим ва ноёб ҳисобланади. Шунинг учун ҳам у 2002 йили ЮНЕСКО рўйхатига киритилган. 2007 йилда Тошкентнинг Ислом маданияти пойтахти деб эълон қилинишида ҳам мазкур қўлёрма фондининг аҳамияти бекиёс эканлиги ўз-ўзидан маълум. Шу маънода ЎЗР ФА Шарқшунослик институтининг қўлёрмалар фондида сақланаётган ноёб қўлёрмалар шу соҳанинг тадқиқ этишда катта аҳамиятга эга.

¹ Каримов И. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш — барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Асарлар тўплами, т. 15. —Т.: Ўзбекистон, 2007. —Б. 214—215.

Бу ноёб фондда 25.977 жилд қўлёзма асарлар мавжуд бўлиб, улар ўтмишдаги фанларнинг деярли ҳаммасини ўз ичига олади. Бундан ташқари, 39.107 жилд тошбосма (литография) ва босма асарлар ҳам сақланмоқда. Бундан ташқари, 5000 дан ортик турли хужжатлар ҳам бу ноёб фонддан ўрин олган. Мазкур қўлёзмалар институтнинг 5-чи ва 6-чи каватларига жойлаштирилган.

Қўлёзма фондида Қуръони каримнинг халифа Али даврида терига кўчирилган ноёб саҳифаси сақланмоқда. Қуръони каримнинг IX асрга оид куфий хатида кўчирилган ноёб нусхаси фонднинг қадимий китобларидан бири ҳисобланади. Янгилари эса XX асрнинг биринчи чорагига мансуб. Фонддаги асарлар ўзбек, араб, форс, тожик, урду, пушту, озарбайжон, турк, татар, туркман, уйғур ва бошқа шарқ халқлари тилларида ёзилган. Улар ўрта аср ва ундан кейинги даврдаги фаннинг тарих, адабиёт, фалсафа, ҳуқуқ, фалакиёт, кимё, табобат, жуғрофия, доришунослик, тил, мусиқа, математика, маъданшунослик ва бошқа соҳаларига бағишланган. Қўлёзмалар мажмуасидаги бу асарлар Ўрта Осиё ва Шарқ мамлакатларининг Туркия, Эрон, Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон, Хитой ва Араб мамлакатлари тарихини ва улар орасидаги сиёсий-иқтисодий, маданий, дипломатик алоқалар тарихини ўрганишда ўта муҳим аҳамият касб этади.

Қўлёзмалар мажмуасида Шарқнинг буюк сиймолари ал-Хоразмий, ал-Фарғоний, Беруний, Ибн Сино, Форобий, Улуғбек, Имом ал-Бухорий, Марғиноний, Мотуридий ва бошқаларнинг асарлари ўрин олган. Бундан ташқари, Алишер Навоийнинг ўз қўлида турган девонлари, Абдурахмон Жомийнинг қўли билан кўчирилган асарлари, шунингдек, ўзбек ва форс шоирларининг қўллаб девонлари сақланмоқда.

Фонднинг умумий ҳолати ва ундаги бошқа тадбирлар ҳақида куйидаги қисқача маълумотни тақдим этиш мумкин:

1. Шарқ қўлёзмалари фондида IX асрдан то XX аср бошларига тааллуқли бўлган араб, форс ва туркий тиллардаги 25.977 жилд қўлёзма, 39.107 жилд тошбосма ва босма асарлар, 5000 дан ортик қадимий хужжатлар сақланмоқда.

2. Қўлёзмалар фондидаги асарларнинг илмий-техник асосда сақланиши йўлга қўйилган. Фонд ҳавоси 18 даражадан ошмаган температурада ушлаб турилади. Қўлёзмалар фонди ҳавосини мўътадил сақлаш учун бешта замонавий – S-14 (3 дона), S-18 (2 дона, S-24 (1 дона) маркали совитувчи ва иситувчи кондиционер жиҳозлар билан таъминланган. Китоблар махсус стиллажларда тартиб билан сақланади. Ҳар жиҳатдан нодир ҳисобланган қўлёзмалар алоҳида жойда, ҳавони мўътадил тутадиган ва микроблардан асрайдиган, чет элда тайёрланган картон ғилофларда сақланади.

3. Фондда малакали ходимлар фаолият кўрсатади ва улар фонд ва унда сақланадиган китобларга жавобгар шахслар ҳисобланади. Олимларга китоб бериш ва уларни қайтариб жойига қўйиш шу ходимларнинг вазифасига киради. Фонд соат 9.00дан 18.00гача фаолият кўрсатади. Фондни очиш ва ёпиш махсус пароль орқали амалга оширилади ва сигнализация билан таъминланган. Китоб бериш учун махсус дафтарлар тутилган.

4. Фонд қошида махсус таъмирлаш устахонаси бўлиб, унда кадимий қўлёзмалар мунтазам таъмирдан ўтказилади. Қўлёзмаларни таъмирлаш уларнинг умрини узайтиришдаги энг муҳим ва долзарб вазифадир. Маълумки, қўлёзмалар доимо таъмирга муҳтож бўлади, варағи йиртилади, муковаси ажрайди. Халқ қўлидан соғиб олинган қўлёзмалар эса, албатта, таъмирга муҳтож бўлади. Ноёб объектнинг таъмирлаш шўъбасида мазкур иш амалга ошириб борилмоқда.

5. Ноёб объект қошида махсус микрофильм ва фотонусхалар фонди ташкил этилган бўлиб, бу фондда 5000 жилд қўлёзманинг микрофильмлари сақланмоқда. Микрофильмларни рўйхатга олиш ва уларга тавсиф карточкалари ёзиш долзарб вазифалардан бўлиб, ўқувчиларга улардан фойдаланишни қулайлаштиради. Бу йўналишдаги ишлар ҳам институтда давом эттирилмоқда.

6. Ноёб объект қошида махсус фотолаборатория фаолият кўрсатади. Бу лабораторияда қўлёзмалар микрофильмга олинадиган ва микрофильмлар фондига сақлаш учун топширилади. Бундан ташқари, институтга Германиянинг Герда Хенкел фонди томонидан тақдим этилган, қўлёзмаларнинг бир вақтнинг ўзида ҳам микрофильмини ҳам электрон нусхасини тайёрлайдиган гибрид ускуна ҳам мунтазам ишламоқда.

7. Ўзбекистондан ва четдан келган олимларга қўлёзмалардан фойдаланиш учун кироатхона мавжуд. Кироатхонада керакли шароит яратилган. Иккита ходим фаолият кўрсатади.

8. Қўлёзмалар мунтазам равишда профилактик тадбирдан ўтказиб турилади, чангдан тозаланади ва озодалигига эътибор қаратилади.

Ноёб объект ходимлари 2009 йилда, асосан, қуйидаги 6 та пункт устида иш олиб бордилар:

а) қўлёзмаларни илмий-техник асосда сақлаш ва республикамизнинг турли илмий муассасаларидан ҳамда чет элдан келган олимларни қўлёзмалар билан таъминлаш;

б) институтнинг фотолабораторияси орқали қўлёзмаларни микрофильмга олиш ва ўқувчиларни микрофильм билан таъминлаш;

в) микрофильмлар фондида микрофильмларни илмий-техник асосда сақлаш.

- г) кироатхона оркали ўқувчиларни китоблар билан таъминлаш;
- д) қўлёзмаларни таъмирлаш ва профилактикадан ўтказиш;
- е) қўлёзмаларни қайтадан кўриб чиқиш ва асарларнинг умумий миқдорини аниқлаб берадиган қисқа тавсифли кўп жилддан иборат бўлган каталоглар тузиш.

Ҳозирги пайтда, Институтда, грант (лойиха) системаси бўйича иш олиб борилмоқда. Ноёб объект юзасидан 2 та фундаментал, 1 та фундаментал тадқиқотни қўллаб-қувватлаш фонди ва 4 та амалий тадқиқот лойиҳалари фаолият кўрсатади. Улар куйидагилардир:

1. Фундаментал тадқиқотлар:

а) ФА-Ф8-022. «Марказий Осиё халқлари тарихи, фани ва маданиятига оид манбалар тадқиқи (ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалари асосида)» (лойиха раҳбари, т.ф.д. С.У.Каримова).

б) ФА-Ф8-023. «Хитой манбаларидаги Марказий Осиё тарихига оид маълумотлар» (таржималар ва шарҳлар)» (лойиха раҳбари, т.ф.д. А.Хўжаев).

в) 109-08. «Илк ўрта асрлар ўзбек давлатчилиги тарихида Чоч воҳасининг тутган ўрни». (Фундаментал тадқиқотни қўллаб-қувватлаш фонди, раҳбари т.ф.н. Ғ.Бобоёров).

2. Амалий тадқиқотлар:

а) ФА-А3-ГО 48. «ЎЗР ФА Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар хазинасини саклаш ва ривожлантириш бўйича тадқиқотлар (Дублет фондидаги қўлёзмаларни илмий тавсифлаш)» (лойиха раҳбари, т.ф.д. М.Ҳасанов).

б) ФА-А3-ГО 45. «Илк ўрта асрлар ўзбек давлатчилиги тарихи манбашунослиги масалалари» (лойиха раҳбари, т.ф.н. Ғ.Бобоёров).

в) ФА-А3-ГО 47. «Марказий Осиёнинг хорижий Шарқ мамлакатлари билан муносабатлари (XIX асрнинг иккинчи ярми XX асрнинг биринчи ярмида ижтимоий-иқтисодий ва маданий жараёнлар тарихи)» (лойиха раҳбари, т.ф.д. Р.Баходиров).

г) ФА-ЁФ8-003. «Марказий Осиё мутафаккирларининг асарларида одоб-ахлоқ мавзуси» (лойиха раҳбари, т.ф.н. М.Исмоилов).

д) Германиянинг Герда Хенкель фонди томонидан «Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти асосий фондидаги қўлёзмаларнинг электрон каталогини тузиш» (лойиха раҳбари С.Ғуломов).

Институтда қўлёзмаларни тавсифлаш, дастлабки ишлов бериш, шарҳли фихрист (каталог)лар тузишга катта аҳамият берилмоқда. Бу соҳа билан институтнинг кўпгина малакали илмий ходимлари шуғулланадилар. Қўлёзмаларни тавсифлаш ва фихристларини тузиш ишла-

ри шу институтда ҳосил қилинган тажрибалар асосида ёритилишини ҳисобга олиб, институт фаолияти ва унинг қўлёзмалар фонди ҳақида қисқача маълумот бериб ўтдик.

Таянч сўз ва иборалар: давлат кутубхонаси, шарқ қўлёзмалари, нусха, ягона нусха, тошбосма, миниатюра.

Савол ва топшириқлар:

1. Навоий кутубхонаси тарихи ҳақида нималарни биласиз?
2. Ҳ.Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институти қандай ташкил топган ва унинг фонди қўлёзмалари ҳозир қаерда?
3. Ўз ФА ШИ да соҳа мутахассислари қандай фаолият турлари билан шуғулланадилар?

2. ҚЎЛЁЗМАЛАРГА ДАСТЛАБКИ ИШЛОВ БЕРИШ ВА УЛАРНИ ТАВСИФЛАШ ЙЎЛЛАРИ

Ўқув мақсади:

- 1) қўлёзма китобга дастлабки ишлов бериш тушунчаси билан таништириш;
- 2) қисқача тавсиф варақалари вазифаси ҳақида тушунча бериш;
- 3) Ўз ФА ШИ таркибида қўлёзма китобларни илмий ўрганиш соҳаси мутахассислари ташкилий тузилмаси ҳақида маълумот бериш.

Дунёнинг кўпгина мамлакатларида Шарқ қўлёзмалари фонди мавжуд. Шарқ мамлакатларидан Эрон, Афғонистон, Миср, Туркия, Ироқ, Бирлашган Араб амирлиги, Саудия Арабистони, Ҳиндистонда бундай фондлар фаолият кўрсатмоқда. Оврупо давлатларидан Германия, Франция, Буюк Британия, Москва, Санкт-Петербургдаги қўлёзма фондларида нодир асарлар сақланмоқда. Биз бу фондларнинг қайси бирига қирмайлик. уларда махсус фикрхона (каталоглар хонаси) мавжудлигини кўрамиз ва махсус яшиқларда ҳар бир қўлёзмага ёзилган қисқача тавсиф варақаларига дуч келамиз. Улар орқали керакли китобларнинг инвентарь (ашё) рақамини аниқлаб, керакли китобни кўриш учун осонгина буюртма бера оламиз. Яшиқларга жойлаштирилган бундай картотекали карточка (варақа)ларни тузиш ва ёзиш учун биринчи галда нима қилинади? Бу жараён билан ЎзР ФА ШИда кўп йиллар давомида олиб борилган тажриба воситасида танишиб чиқамиз.

ЎзР ФА ШИда қўлёзмаларга дастлабки ишлов бериш ва уларни тавсифлаш билан иккита бўлим шуғулланиб келмоқда. Улардан биринчиси то 1999 йилгача «Қўлёзмаларни сақлаш ва рўйхатга олиш

бўлими» деб аталар эди. 1999 йилдан «Шарқ қўлёзмалари фонди бўлими» деб атала бошланди. Бу бўлимда тўртта шўъба бўлиб, биринчиси «Қўлёзмалар фонди», иккинчиси «Х.Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар мажмуаси», учинчиси «Қўлёзмаларга дастлабки ишлов бериш», тўртинчиси «Қўлёзмаларни таъмирлаш» деб аталади. Бўлимда яна фотолаборатория, микрофильмлар фонди, кироатхона ҳам мавжуд. Бўлим қуйидаги илмий йўналиш бўйича иш олиб боради:

«Шарқ халқларининг араб, форс, туркий тилларидаги қадимий қўлёзма асарларини тўплаш, сақлаш, бошланғич ўрганиш (ёки дастлабки ишлов бериш), системалаш, илмий тадқиққа тайёрлаш ва тавсиф (каталог)ларини тузиш».

Бўлимда шу пайтгача қўлёзмаларининг тавсифини (картотекали каталоглари)ни тузиш натижасида 13374 жилддаги асарларнинг 5 хил номдаги (муаллиф ва китоб исми, тил, фан ва рақамли карточка) 200 мингта карточка тавсифлари вужудга келган. 21 мингдан ортиқ тошбосма ва литографик усулда босилган асарларга эса 22 мингдан ортиқ илмий карточка тавсифлари барпо қилинган. Уларнинг умумий сони 100 мингтага етади. Келажакда яна 130 мингта илмий тавсиф varaқлари ёзилиши керак.

Бундай илмий тавсифларнинг вужудга келишида самарали хизмат кўрсатган марҳум олимлардан А.Муродий, А.Носиров (Носихий), У. Каримов, И.Абдуллаев, У.Ҳамраев, Аида Вильданова ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Бу ишда олимлардан Б.Вахобова, Д.Юсуповаларнинг ҳам катти ҳиссаси бор. Н. Йўлдошева, Ф.Абдурахмонова, Р.Умарова, Т.Зиёев каби ходимлар ҳам бу соҳада самарали меҳнат қилганлар. Мазкур бўлимни ҳамда тавсиф ишларини 1995 йилгача заҳматкаш олим Қ. Муниров бошқариб келган.

Қўлёзмаларни шарҳи билан тавсифловчи иккинчи бўлим «Манба шунослик ва қўлёзмаларни тавсифлаш бўлими» деб аталади. Бу бўлимнинг илмий йўналиши қуйидагича:

«Ўзбекистон ва қўшни халқлар тарихига доир, араб, форс, туркий тилларидаги нодир ёзма манбаларни ўрганиш, уларнинг илмий-изоҳли таржималари ва илмий-қиёсий, танкидий матнларини тайёрлаш».

Бу бўлимда манбаларни ўрганишдан ташқари кўп йиллардан буён қўлёзма асарларнинг шарҳли фихристларини ва тавсиф каталогларини нашр этиш устида иш олиб борилади. Шунинг натижаси ўлароқ 1952–1987 йиллар ичида 11 жилддан иборат «Собрание восточных рукописей АН УзР» номли фихристлар (каталоглар) босилиб чиқди. Уларнинг ҳар бири 40-50 босма табокни ташкил этади. Уларда 7547 та қўлёзма тавсифи берилган. Келажакда яна 30 мингдан ортиқ қўлёзмаларнинг шарҳли фихристи нашр этилиши керак.

Манбаларни ўрганиш ва уларга шарҳли тавсифлар ёзишда йирик олимлардан А.Расулев, Л.Азиззода, Ш.Зуннун, У.Ҳамроев, А.Казбердов,

Р.Жалилова, Д.Г. Вороновский каби олимлар фаолият кўрсатганлар. Бўлимни тарих фанлари доктори, марҳум А.Ўринбоев қўп йиллар давомида бошқариб келди ва бу соҳада ибратли хизматларни амалга оширди.

Хозирги вақтда фикхристларни фанлар бўйича тайёрлаш ишлари бошлаб юборилган. Тарих, аниқ фанлар ва исломга оид ҳар бири 30-20 босма табоқдан иборат жилдлар тайёрлаб кўйилган. Кўлёзма ҳужжатлар фикхристи ҳам тайёрланмоқда. 1999 «Фан» нашриёти орқали германиялик ҳомийлар ёрдамида Д. Юсупова ва А.Вильданова томонидан тайёрланган аниқ фанларга доир икки жилдли фикхрист чоп этилди. 1995 йили Дубайда ал-Мажид илмий маркази билан ҳамкорликда институтда сақланаётган арабча кўлёзма асарлар фикхристи (13.б.т.) нашр этилди. 1997 йилда эса ўзбек ва Эрон олимлари билан ҳамкорликда тузилган (10.б.т.) «Фихрист» дунё юзини кўрди. Немис олимлари билан биргаликда тасаввуфга оид кўлёмалар фикхристи тузилди ва босмадан чикди. А.Ўринбоев томонидан тузилган Жомий асарларининг фикхристи, Қ.Муниров томонидан тузилган Навоий асарлари фикхристи, Б.Вахобова томонидан тузилган Ибн Сино асарлари фикхристи ҳам институт олимлари меҳнатининг самараси ҳисобланади. Кўлёмаларни тавсифлаш ва фикхристларини тузиш ишлари давом этмоқда.

Таянч сўз ва иборалар: тавсиф варақаси, фикхристон, ашё рақами, фонд бўлимлари, Х. Сулаймонов номидаги кўлёмалар мажмуаси.

Савол ва топшириқлар:

1. Кўлёмаларга дастлабки ишлов бериш нима?
2. Ўз ФАШИ да тавсиф варақаси қайси бўлимда тайёрланади?
3. Қисқача тавсиф варақаларининг вазифаси нималардан иборат?

3. КЎЛЁЗМАЛАРНИ ДАСТЛАБКИ ЎРГАНИШ ЁКИ ДАСТЛАБКИ ИШЛОВ БЕРИШ ТАРТИБИ

Ўқув мақсади:

- 1) кўлёмаларга дастлабки ишлов бериш технологияси билан таништириш;
- 2) тавсиф учун зарур илк маълумотлар мундарижаси билан таништириш;
- 3) номи ва муаллифи кўрсатилмаган китобларнинг номи ва муаллифини аниқлаш йўлларини ўргатиш.

Кўлёмалар сақланадиган фондларда кўлёзма, аввало, бошланғич ўрганилади ёки, бошқача айтганда, дастлабки илмий ишловдан ўтқа-

зилади. Буни кенгрок тушунтирадиган бўлсак, халқ томонидан фонд учун ҳады этилган ёки фонд томонидан халқ қўлидан сотиб олинган қўлёзмалар тавсифига олимлар томонидан биринчи марта ўрганишга киришилади ва у ҳақда ҳар томонлама маълумот йиғилади. Бунинг учун олим ўзи учун махсус дафтар тутати ва қўлёзма ҳақидаги қуйидаги маълумотларни йиғади:

1. Китоб исми
2. Муаллифи
3. Котиби
4. Жойи
5. Йили
6. Неча жилд
7. Кимдан олинган
8. Тили
9. Баҳоси
10. Изоҳ

Тавсифчи олим қўлёзма ҳақида мазкур маълумотларни йиғар экан, бунда у бир қанча муаммоларга дуч келади. Аввало, у араб ва форс тилини яхши билиши, бу соҳада малакага эга бўлиши шарт. Одатда муаллиф исми ва китоб номи қўлёзма асарнинг биринчи varaгидан то 5 ёки 10 varaқлари ичида жойлаштирилган бўлади. Бунинг учун мазкур varaқлар диққат билан ўқиб чиқилади. Борди-ю, китобнинг аввалги саҳифалари йўқолган бўлса, охириги varaққа назар солинади. Котиб охирида китобнинг номи ва муаллифининг исми келтирган бўлиши мумкин. Борди-ю, ушбу маълумотлар бу ердан ҳам топилмаса, асарнинг аввалги varaқлари йўқолган бўлса, тавсифчига катта қийинчилик туғилади. Тавсифчи олим катта малакага эга бўлиб, қўлидан кўплаб китоблар ўтган бўлса, асарнинг фани ва мавзусига қараб, муаллифини бемалол аниқлай олади. Бироқ, тавсифчи тажрибасиз ёки янги иш бошловчилардан бўлса, асарнинг муаллифи ва номини аниқлай олмайди, охири китобга шартли ном қўйиб, ашё дафтарига тиркаб юборади ва кўпгина чалкашликларга сабаб бўлади. Виждонан ишлаган тавсифчи бирорта қўлёзмани охиригача аниқламай туриб, у ҳақида ҳукм чиқармайди, малакали тавсифчиларга ёки тажрибали олимларга кўрсатиб, маслаҳатлар олади. Афсуски, Шарқшунослик институтидаги фихристондан жой олган айрим картотека varaқларида китоб номи ёки муаллифи бўйича хатоларни тез-тез учратиш мумкин.

Тавсифчи қўлёзма билан танишар экан, юкорида биз санаб кўрсатган маълумотлардан айримларини тополмаса ва излаш иложи бўлмаса, у ҳолда ўша *графани* очиқ колдиради. Масалан, қўлёзманинг

кўчирувчиси, ёзилган йили, кўчириш йили, ёзилган ёки кўчирилган жойи ноаниқ бўлиши мумкин. Қолган маълумотларни қайта-қайта текшириб, ишонч ҳосил қилгач, энди бу маълумотларни ашё (инвентарь) дафтарига қайд этишга киришади.

Таянч сўз ва иборалар: тавсифчи, дастлабки ишлов бериш, илмий ишлов бериш, бошланғич ўрганиш, графа, китоб номи, шартли ном, асар номи, инвентарь дафтар.

Савол ва топшириқлар:

1. Қўлёзма китобларида китоб номи билан боғлиқ қандай муаммолар бор?
2. Китоб тавсифи учун қандай маълумотлар керак бўлади?
3. Тавсифдаги хатоликлар қандай оқибатларга олиб келиши мумкин?
4. Тавсиф учун зарур, ammo топилмаган маълумотларга тавсифчи қандай муносабатда бўлади?

4. ҚЎЛЁЗМАЛАРНИ РАҚАМЛАШ

Ўқув мақсади:

- 1) қўлёзмаларни рақамлаш технологияси билан таништириш;
- 2) рақамлаш принципи ҳақида маълумот бериш;
- 3) қўлёзма китоблардан намуналар ва улардаги муҳр ва ашё рақамлари билан таништириш ҳамда бу ишлар юзасидан кўникмалар ҳосил қилиш.

Тавсифчи қўлёзмани тўлиқ ўрганиб бўлгач, энди унга инвентарь номери (ашё рақами)ни кўяди. Бунинг учун у фондда сақланаётган ашё дафтари олади ва охириги қўлёзма рақами неча эканини аниқлайди. Масалан, охириги қўлёзма рақами 13374 бўлса, демак, унинг қўлидаги дастлабки ишлов берилган қўлёзма рақами 13375 бўлади. Тавсифчи қўлёзма асарнинг биринчи саҳифасини очиб, қулай жойга рақам кўйиладиган махсус муҳрни босади ва навбатдаги рақамни чиройли ва катта сонлар билан ёзиб кўяди. ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фондида, одатда, қуйидаги муҳр ва рақамни кўриш мумкин.

Тавсифчи энди китобнинг сўнгги варағини очади ва бу ерда ҳам қулай ҳисобланган жойига муҳр уриб, ўша ашё рақамини ёзади. Тавсифчи лозим кўrsa, китобнинг бошидан бир неча варақ очиб, қулай жойга яна муҳр уриши ва рақамни ёзиб қўйиши мумкин. Агар қўлёзма бошдан - оёқ битта асардан иборат бўлса, шу билан тавсифчининг қўлёзмани рақамлаши тугайди.

Бизга маълумки, Шарқ қўлёзмалари кам ҳолларда яхлит битта асардан иборат бўлади. Кўпинча бир жилддан иборат қўлёзма китоб ичида 2тадан тортиб 100 тагача рисоалар бўлиши мумкин. Масалан, 2385 рақамли «Мажмуат ур-расойили ҳукамо» номли қўлёзмадан Арасту, Афлотун, Форобий, Розий, Ибн Сино, Беруний каби олимларнинг 120га яқин рисоалари ўрин олган. Қўлёзмада асарларнинг ҳаммасига алоҳида ашё рақами бериш керакми? Йўқ, бундай пайтда тавсифчи қўлёзмага ягона битта ашё рақами беради. Ундаги рисоалар эса то охиригача I, II, III, IV, V ва ҳоказо рим рақамлари билан белгилаб борилади. Агар қўлёзмадаги охириги асар бошига XXX рим рақами қўйилган бўлса, демак, унда 30та мустақил асар борлиги маълум бўлади.

Биз юқорида айтиб ўтган эдикки, тавсифчи аввало асар муаллифи, китоб номи ва қўлёзмага тааллуқли бошқа маълумотларни ўзининг ишчи дафтарига ёзиб олиши керак эди. Энди у қўлёзмадаги бошқа муаллифларнинг асарлари ҳақидаги маълумотларни жамлайди. Қўлёзма ҳақидаги маълумотлар тўла йиғилиб, унга ашё рақами бериб бўлингач, энди бу қўлёзма ашё дафтарига қайд этишга тайёр бўлади.

Таянч сўз ва иборалар: инвентарь номер, ашё рақами, ашё дафтари, махсус муҳр.

Савол ва топшириқлар:

1. Ашё рақами қўлёзма китобининг қаерига қўйилади?
2. Ашё рақами учун бериладиган сон қаердан олинади?
3. Қўлёзма китоб кўп асарли бўлса, уларга ашё рақами бериш тартиби қандай ҳал этилади?

5. АШЁ ДАФТАРИГА ҚАЙД ЭТИШ

Ўқув мақсади:

- 1) ашё дафтарига қайд этиладиган маълумотлар мундарижаси билан таништириш;
- 2) тавсифдаги нуксонлар оқибатини тушунтириш;
- 3) ашё дафтаридаги белгилар ҳақида маълумотлар бериш.

Тавсифчининг юқоридаги барча ишлари қўлёзмани *илмий тавсифлаш* дейилади. Қўлёзма ҳақидаги маълумотларни мукамал йиғиш катта меҳнат, чуқур билим ва тажриба талаб этади. Бирорта қўлёзма асарга нотўғри ном бериб юбориш ёки муаллиф номини нотўғри ёзиш турли ноаникликларга ва чалкашликларга сабаб бўлади. Тавсифчи ўз маълумотларига тўлиқ ишонч ҳосил қилгач, энди мазкур қўлёзмани ашё дафтариغا қайд этишга киришади.

Дунёдаги Шарқ қўлёзмалари фондларининг барчасида қўлёзмаларни қайд этиб қўядиган ашё дафтар (инвентарь дафтар)лари бўлади. Бу дафтар расмий *ҳужжат* ҳисобланади. Улар бегона одамлар қўлига берилмайди ва асраб-авайлаб сақланади. Уларга қалам теккизилмайди ва ўзгартиришлар киритилмайди. Ашё дафтаридаги битта китоб номининг устидан чизиб қўйиш шу китобнинг йўқ дейилишига сабаб бўлади. Ашё дафтارينинг қандай бўлишлиги ҳақида ҳозиргача ягона қоида мавжуд эмас. Фонд ходимлари ўз фикр - мулоҳазаларидан ва тажрибаларидан келиб чиқиб, буни ўзларича ҳал қилишлари мумкин. Чунончи, ЎЗР ФА ШИдаги ашё дафтарларида қуйидаги маълумотлар қайд этилади:

1. Ашё рақами
2. Китоб номи
3. Муаллиф номи
4. Котиби (кўчирувчиси)
5. Ёзилган ёки кўчирилган жойи
6. Ёзилган ёки кўчирилган йили
7. Неча жилдлиги
8. Кимдан сотиб олингани
9. Асарнинг тили
10. Сотиб олинган баҳоси
11. Қўшимча изоҳлар

Агар бу маълумотлар ашё дафтаридаги графалар бўйича жойлаштирилса, қуйидаги шаклни олади. Маълумотлар албатта араб ҳарфларида ёзилади:

يلى	جانى	كاتىبى	مؤلفى	كتاب اسمى	انويىتىر
йили	жойи	котиби	муаллифи	китоб исми	Инвентар
6	5	4	3	2	1
۱۸۴۶	هلغىتو	احمد بن محمد	مولانا يعقوب چرخى	رساله أنسىه	1725

ايضاح	بهاسى	تېلى	كىمدن الينگن	نيچه جلد
ИЗОХ	баҳоси	тили	кимдан олинган	неча жилд
11	10	9	8	7
لولى - اخرى يوق	۵۰۰	فارسى	كامل صابفدن	1

Агар графалардаги саволларга тўлиқ жавоб бўлса, ҳар бир графага жавоблар ёзилади. Борди-ю баъзилари кўлөзмада йўқ бўлса ва аниклашнинг иложи бўлмаса, жавобсиз қолган графага бир чизиқча (-) чизиб қўйилади. Қуйидаги шаклда жавобларнинг тўлиқ ёки но тўлиқ шаклига мисол келтирилмоқда.

يلى	جانى	كاتىبى	مولقى	كتاب اسمى	انويتر
--	بخارا	علي بن محمد كريم	خاجه محمد پارسا	رساله قدسيه	1222
6	5	4	3	2	1

ايضاح	بهاسى	تېلى	كىمدن الينگن	نيچه جلد
11	10	9	8	7
-	-	فارسى	-	1

Қуйидаги расмда ЎЗР ФА ШИ да сақланаётган 13-ашё дафтари-дан бир саҳифа нумуна сифатида берилмоқда: Қаранг:

Таянч сўз ва иборалар: илмий тавсифлаш, ашё дафтарига қайд этиш, ашё раками, китоб номи, муаллиф номи, китоб, ёзилган жойи (йили), асарнинг тили.

Савол ва топшириқлар:

1. Илмий тавсифлаш деганда нимани тушунаси?
2. Тавсифда қандай хатоликлар бўлиши мумкин?
3. Ашё дафтарига қандай маълумотлар қайд этилади.
4. Ашё дафтарида китоб номининг устидан чизиб қўйилиши нимани англатади.

6. ҚЎЛЁЗМАНИ КАРТОЧКАГА ОЛИШ УЧУН ТАЙЁРЛАШ

Ўқув мақсади:

- 1) қўлёзма китоб ашё дафтарига қайд этиб бўлингандан кейинги ишлар ҳақида маълумот бериш;
- 2) тавсиф карточкаси тузиш учун риюя қилиниши лозим бўлган тартиблар ҳақида маълумот бериш;
- 3) ашё дафтарида фойдаланувчи ходимлар таркиби ҳақида маълумот бериш.

Тавсифчи қўлёзмани ўрганиб, етарли маълумотларни тўплаб, ашё (инвентарь) дафтарига қайд этиб бўлгач, бу қўлёзма энди шу фонднинг ҳақиқий ашёсига айланади. Бирок, бу фонддаги китоблар сони кўпайиб боргани сари керакли китобни ашё дафтарида топиш тобора оғирлашиб боради, чунки ашё дафтарида китоблар исмига кўра алифбо тартибида берилмайди. Фонддаги керакли китобни осонлик билан топиш учун энди алоҳида фихристхона (каталоглар хонаси) ташкил этиш ва бу хонада қўлёзмалар ҳақида қисқача маълумот берувчи картотека карточкалари (варақалари)ни тузиб, махсус яшикчаларга жойлаб қўйиш лозим бўлади.

Қўлёзмани ашё (инвентарь) дафтарига қайд этган тавсифчи, айти пайтда, уни карточкага олишни ҳам ўз бўйнига олса, бу бирмунча енгиллик туғдириши мумкин. Чунки бу тавсифчи қўлёзма билан яхши таниш бўлади ва ўз маълумотларига тўлиқ ишонади. Бирок кўп ҳолларда тавсифчи қўлёзмани ашё дафтарига қайд этади ва шу билан унинг иши тугайди. Худди шу қўлёзмани *бошқа бир тавсифчи* карточкага олишга тайёрлайди ва тавсиф карточкасини тузади. Тавсиф карточкасини тузиш учун у нималарга амал қилиши керак?

Бу тавсифчи ходим ҳам ўзи учун махсус ишчи дафтари тутати. Қўлёзмалар фондидан тавсиф қилиш зарур бўлган қўлёзмани ҳамда

шу қўлёзма қайд этилган ашё (инвентарь) дафтарини олади. Унинг биринчи қиладиган иши китоб исмини топишдир. Бунинг учун у ашё дафтаридан қўлида турган қўлёзманинг ашё ракамини аниқлайди, ракам ёнида китобнинг исми ёзилган бўлади. Тавсифчи китоб исмини ишчи дафтарига шундоққина кўчириб олавермайди, балки қўлёзmani ўқиб, ундан китоб исмини топади. Китоб исми ашё дафтаригаги исмга мос келишини текширади. Китоб исми ашё дафтарига нотўғри ёки чала ёзилган бўлса, уни ўз дафтарига тўғрилаб ёзади.

Унинг қиладиган иккинчи иши асар муаллифининг номини топишдир. Ашё дафтаригаги муаллиф номини китобдаги муаллиф номига солиштириб, тўғри келиш - келмаслигини аниқлайди. Бу ердаги асосий қийинчиликлардан бири боши ва охири йўқ қўлёзма асарнинг муаллифини ва китоб номини аниқлашдир. Ашё дафтарига қайд этувчи ходим қўлидаги боши ва охири йўқ асарни яхши ўрганмай, тажрибали олимлардан сўрамай, бошқа асарларга солиштирмай, *шартли ном* билан атаб юборган бўлиши мумкин ёки тахминий муаллиф номини қўйиб юборган бўлиши мумкин. Карточкага олувчи ходим ҳам бу ҳақда бош қотирмай, ашё дафтаригаги маълумотларни карточкага шундоқ кўчириб қўя қолса, ҳақиқий маълумот қоронғилигича қолиб кетаверади.

Ашё дафтаригаги қўлёзма ҳақида келтирилган маълумотлар камроқ бўлади, карточкада эса кўпроқдир. Масалан, ашё дафтарига қўлёзманинг ўлчови, неча варақлиги, лавҳа ва расмлари, қайси ёзувдалиги, саҳифада неча йўл хат борлиги ва бошқа аломатлар келтирилмайди, карточкада эса булар ҳақида аниқ маълумотлар берилади. Демак, карточкага олиш учун қўлёзmani илмий жиҳатдан ўрганаётган тавсифчи олим ҳар бир қўлёзма устида узоқ бош қотириши ва мукамал маълумотни йиғиб, ўз ишчи дафтарига ёзиб, уни қайта-қайта текшириши ва карточкага олиш учун тайёр қилиши лозим.

Таянч сўз ва иборалар: фихристон, картотека, карточка, тавсиф карточкаси, тавсифчи, ишчи дафтар, шартли ном, қўлёзма ўлчови, варақлар сони, картотека карточкаси.

Савол ва топшириқлар:

1. Зарур қўлёзма китобини нега ашё дафтари орқали излаб топиб қўя қолинмаслигини тушунтиринг.
2. Ашё дафтарига янги қайд этилган қўлёзmani карточкага олишни ким амалга оширади?
3. Янги қўлёзмага дастлабки ишлов беришда тавсифчининг иши қаерда тугайди?

7. ҚЎЛЁЗМАНИ КАРТОЧКАГА ОЛИШ

Ўқув мақсади:

- 1) каталоглар хонаси фаолияти билан таништириш;
- 2) қўлёмани карточкага олиш тартибини ўргатиш;
- 3) картотека варақлари маълумотлари рўйхатини ўзлаштириш;
- 4) китоб исми картотекаси ва муаллиф исми картотекаси ҳақида тушунча ҳосил қилиш.

Тавсифчи томонидан қўлёмма тўлиқ ўрганиб бўлингач, энди ундаги маълумотлар картотека карточкаси (варақаси)га ёзиб чиқилади ёки, бошқача айтганда, қўлёмма учун карточка тузилади. Баъзан бу амални қўлёммани карточкага олиш ҳам дейилади.

Шунини айтиб ўтиш лозимки, «каротека» ва «карточка» сўзлари ўзбек тилига четдан кириб келган бўлиб, бу сўзлар шу кунда ҳам амалда кенг қўлланиб келади. Картотека дейилганда, одатда, «Маълум бир нарсага, соҳага оид маълумотлар ёзилган ва системага солинган карточкалар мажмуи»¹² тушунилади. Демак, карточкаларда бирор нарса ҳақидаги маълумот ўз аксини топади. «Карточка» сўзи ҳатто форс тилига ҳам «*корт*» шаклида кирган. Биз бу ишда «карточка» билан бир қаторда «варақа» сўзини ҳам ишлатиб бордик. Бирор кутубхона ёки қўлёммаларнинг картотекалари қўйилган хона «каталоглар хонаси» дейилади. Сўнгги пайтда «фихристхона» дейиш оммалашиб бормоқда. Фихрист бу – каталогни билдиради ва кўпроқ *каталог китобларига* нисбатан ишлатилади.

Карточка варақаларини тузувчилар ёки қўлёммани унга қайд этувчилар арабча имло қоидаларини аъло даражада билишлари, бунинг устига яхшигина ҳаттот ҳам бўлишлари керак. Бирорта китобнинг исмини ёки муаллиф номи имло хатоси билан ёзиб қўйилса, ўқувчини турли қийинчиликларга дучор қилиши мумкин. Ҳаттотлик санъти билан ёзилмаган варақа (карточка)ни эса ўқиш қийин бўлади ва янги бошловчиларга ундан фойдаланишда мушкулотлар пайдо бўлади. Айниқса, араб алифбосида ёзилган хунук хатни ўқиш, аввало, оғирлик қилса, иккинчидан, киши табиатини хира қилади. Агар сиз ЎзР ФА ШИ «Фихристхона»сига кириб, варақалар билан танишсангиз, чиройли хат билан ёзилган варақаларни кўриб, ҳавасингиз келиши турган гап.

Демак, тавсифчи фақат тилни мукамал билиб, ҳар хил қўлёммаларни бемалол ўқий олишидан ташқари, ҳуснихат соҳиби бўлиши,

¹² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – М.: Русский язык, 1981. –С.370.

باشقه علامتلىر _____ اخرى يوق _____

Агар варақа муаллифга тузилган бўлса, варақанинг аввалида «муаллифи» сўзи туради. Намуна:

_____ مولافى _____ مولانا بدرالدين اسحاق _____	№ P
_____ كتاب اسمى _____ اسرار الاوليا _____	76731/I
_____ يازىلغان يىرى _____ يازىلغان يىلى _____	
_____ كوچروچىسى _____ كريمداد قارى لاهورى _____ كوچرىش يىلى _____ 1099	
_____ ورق _____ 8 _____ اولچاوى _____ 14x22,5 _____	
_____ 17 _____ لوهه رسم _____ يول _____	
_____ قايىسى يازو _____ نستعليق _____ تىلى _____ فارسى _____	
_____ باشقه علامتلىر _____	

Қолган маълумотлар ўзгармайди, ўз ҳолича қолади.

Варақа тузувчилар варақага маълумотларни қайд этаётганларида, асосан, араб алифбосида ўзбекча жавоб ёзсалар-да, баъзан айрим маълумотларни кирилл ҳарфида ҳам ёзиб юборадилар. Масалан, ўлчовини, неча йўллигини, неча варақ эканини ёки муаллифининг туғилган йилини ва ҳоказо. Бизнингча, варақадаги саволлар араб алифбосида бўлгани учун жавобларнинг ҳаммаси ҳам араб алифбосида бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Варақадаги саволларга жавоблар тўлиқ бўлмаслиги ҳам мумкин. Масалан, асарнинг ёзилган ери ёки йили номаълум бўлса, савол очиқ қолади. Кўчириш йили ёки кўчирувчининг номи номаълум бўлганда ҳам шундай ҳолни кўрамиз. Варақа *китоб исмига* қуйидагича бўлиши мумкин:

_____ كتاب اسمى _____ رساله قدسيه _____	№ P
_____ يازوچىسى _____ خواجه مههمد پارسا _____	1212
_____ يازىلغان يىرى _____ بخارا _____ يازىلغان يىلى _____	
_____ كوچروچىسى _____ اهمد ابن مههمد _____ كوچرىش يىلى _____	
_____ اولچاوى _____ 23x28 _____ ورق _____ 28 _____	
_____ لوهه رسم _____ 15 _____ يول _____	
_____ قايىسى يازو _____ نستعليق _____ تىلى _____ فارسى _____	
_____ باشقه علامتلىر _____	

Варақада асарнинг кўлөзма эканини билдириш учун унинг ўнг томонига «Р» ҳарфи ёзиб қўйилади. «Р» ҳарфи русча «рукопись» (кўлөзма) сўзининг бош ҳарфи бўлиб, собиқ Иттифок даврида ҳаммага тушунарли бўлиши учун қабул қилинган. ЎЗР ФА ШИнинг «Фихристон»сидаги барча варақаларга шу ҳарф ёзиб қўйилган. Ўзбек тилининг давлат тили мақомидан келиб чиқиб, ҳозирги пайтда

варақаларга «Р» эмас, балки «Қўлэзма» сўзининг биринчи ҳарфи бўлмиш «Қ» ҳарфи қўйилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Таянч сўз ва иборалар: картотека карточкаси, карточка тузиш, карточкага олиш, каталоглар хонаси, ҳуснихат, хаттотлик санъати.

Савол ва топшириқлар:

1. Карточка варақалари ким томонидан ва қачон тўлдирилади.
2. Карточка қайси имлода тўлдирилади.
3. Картотекага киритиладиган маълумотлар рўйхатини тартиби билан ёддан айтиб бериш.

8. ДРОБЛИ ВАРАҚАЛАР

Ўқув мақсади:

- 1) дробли варақалар билан таништириш;
- 2) кўп асарли қўлэзма китобларни варақага олишнинг ўзига хосликлари ҳақида билим бериш.

Биз юқорида қўлэзмаларни ашё (инвентарь) дафтарига қайд этиш жараёнида қўлэзма ичида бир қанча рисоалар бўлса, бу рисоаларнинг биринчи саҳифаси устига рим рақамлари қўйилиши ҳақида гапирган эдик. Қўлэзмаларни варақага олишда ҳам бу усул қўлланади. Масалан, бир қўлэзма ичида 3та рисола бўлса, биринчи рисола қайд этилган варақадаги қўлэзма рақами (номери) ёнига дроб (тнк чизикча) қўйилади ва унинг ёнига рим рақами қўйилади. Масалан, Алишер Навоий «Ҳамса»сида беш дoston бор. Қўлэзма рақами (номери) эса 500. Биз варақага 500 ёзиб, ёнига дроб, унинг ёнига эса рим рақами I ни қўямиз. Бу шундай кўринишни олади: P.500/ I. Иккинчи дostonни варақага олганда эса II рим рақамини қуйидагича қўямиз: P.500/ II ва ҳоказо.

Қуйида дробли варақалардан намуна келтирамыз:

_____	مولانا بدرالدين اسحاق	مؤلفى _____	№ P
_____	اسرار الاوليا	كتاب اسمى _____	76731/I
_____	يلزىلغان يلى _____	يازىلغان يىرى _____	
_____	كوچرىش _____	كوچروچىسى _____	
_____	لاهورى _____	قارى _____	
_____	_____	كرىمداد _____	
_____	_____	1099 يلى _____	
_____	ورق _____	اولچاوى _____	
_____	17 يول _____	14x22,5 _____	
_____	_____	لوهه رسم _____	

Агар қўлёзмада 30 ёки ундан ортиқ рисолалар бўлса худди шу тартибда рақамлаб кегилаверади ва натижада битта қўлёзма жилд учун 30 та ёки ундан ортиқ дробли варақалар ҳосил бўлади.

Таянч сўз ва иборалар: қўлёзма жилд, рисола, рақамлаш, дробли рақам, рим рақами.

Савол ва топшириқлар:

1. Қўлёзма ичида бир қанча рисолалар бўлса, уларни варақага олиш тартиби қандай бўлади?
2. Р №178/1 нимани англатади?
3. 232/II «Ғазалиёти Хусрав Дехлавий» қўлёзмада нечанчи варақдан бошланган бўлиши мумкин.

9.ВАРАҚАЛАРНИ МАВЗУЛАРГА АЖРАТИШ

Ўқув мақсади:

- 1) картотекаларнинг турлари ҳақида тасаввур бериш;
- 2) варақадан олинган нусхаларнинг матншуносликдаги ўрни ҳақида маълумот бериш.

Тавсифчи ходим қўлёзмани варақага (карточка)га олиб бўлгач, энди шу варақадан нусха кўчиришга бошлайди. Биз юқорида китоб исми ва муаллифга тузилган варақа ҳақида гапириб, варақа намуналарини келтирган эдик. Тавсифчи олдида энди варақадан фан, тил ва рақамли варақалар учун нусха тайёрлаш вазифаси туради. Нусхалашда варақалардаги маълумотлар ўзгармайди, муаллиф ёки китоб исмига ёзилган варақалардан нусха олишда фойдаланилаверади. Нусхаланган варақалар, аввало, мазмунига қараб фанларга бўлинади. Масалан, тарих, табобат, тафсир, Куръон, кимё, математика, зироатчилик, ҳайвонот ва ҳоказоларга бағишланган варақалар ўз фани ва мавзуси бўйича ажратилади ва алоҳида яшиқларга китоб исми бўйича жойлаштирилади. Фанларга ажратишда тавсифчи-варақашунос чуқур билимга эга бўлиши, китобнинг номига қараб, қайси фанга оидлигини адашмай аниқлай олиши зарур. Китоб номидан аниқлай олмаса, унда фонддан китобни олиб, ўқиб кўриши ва қатъий хулосага келиши зарур.

Варақаларни тилга ажратиш фанга ажратишга нисбатан осонроқ. Тавсифчи-варақашунос араб, форс, ўзбек, турк, қозок, татар, озарбай-жон тилларидаги асарлар варақасини тилга қараб ажратади ва махсус яшиқларга жойлайди.

Рақамли варақа деганимизда, ҳар бир қўлёзма асарнинг варақасини тартиб рақами бўйича жойлаштириш тушунилади. Бундан кўзланган мақсад бирорта қўлёзма жилдда, масалан, 20та асар бўлса, бу асарларнинг ҳаммаси дроб остида бир ерга жамланган бўлади ва улардан фойдаланиш ғоятда осонлашади. Китоб исмига ёзилган варақаларда эса бу 20 та асар алифбо тартиби бўйича ҳар хил яшиқларга бўлиниб ва тарқалиб кетган бўлади.

Варақадан фан, тил ва рақамга нусха олишни қўлёзмани биринчи тавсиф қилиб, уни китоб ёки муаллиф исми билан варақага олган ходимнинг ўзи амалга ошириши мумкин. Бундай қилиш ишнинг ишончли тарзда ниҳоясига етказилишини таъминлайди. Аммо бу ишни бошқа ходимга топширилиши мумкин. Масалан, араб ёки форс тилини билмайдиган, бироқ хати чиройли ходим варақадан хаттотлик услуги бўйича нусха олавериши мумкин. Араб ва форс тилларини биладиган малакали ходим эса қўлёзмани ўрганиб, тавсиф қилиб, муаллиф ёки китоб исми бўйича варақа тузиш билан шуғулланаверади. Бу усул фондда олиб борилаётган ишларни унумли ташкил қилиш учун жуда муҳим.

Таянч сўз ва иборалар: Карточка нусхалари, китоб исми варақаси, муаллиф варақаси, фан варақаси, тил бўйича варақа; рақамли варақа.

Савол ва топшириқлар:

1. Тавсиф карточкасида биринчи бўлиб қайси маълумот туради?
2. Тавсиф карточкаси нусхалари нима учун керак?
3. Карточкадан қайси кўрсаткичлар бўйича нусха олинади?
4. Рақамли варақа ҳақида маълумот беринг.

10. ТОШБОСМА (ЛИТОГРАФИК) ВА БОСМА АСАРЛАРНИ ТАВСИФЛАШ

Ўқув мақсади:

- 1) фонддаги тавсифлаш ишлари миқёси билан таништириш;
- 2) фонддаги тошбосма ва босма асарларни тавсифлашнинг хусусиятлари;

3) тошбосма асарлар ҳақида ашё дафтарига қайд этилиши лозим бўлган маълумотлар билан таништириш.

Тошбосма ва босма асарларга дастлабки ишлов бериш ҳамда уларни ашё дафтарига қайд этиш. Одатда қўлёзмалар фондида битта эмас, бир неча ходимлар қўлёзмаларни тавсифлаш ва уларга дастлабки ишлов бериш билан машғул бўладилар. ЎЗР ФА ШИда «Шарқ қўлёзмалари фонди» бўлими қошида бу соҳада махсус шўъба иш олиб боради ва бу шўъбада 6 – 7 киши фаолият кўрсатади. Улардан бир нечаси қўлёзмаларга дастлабки ишлов бериш, ашё (инвентарь) дафтарига қайд этиш, қўлёзмани варақа (карточка) учун тавсифлаш, карточкага олиш ҳамда варақаларни фан, тил, китоб номи, муаллиф исми, рақамли варақа учун нусхалаш билан шуғулланади. Бир қисми эса тошбосма ёки босма асарларни худди юқоридаги тартибда тавсифлаш билан машғул бўладилар.

Тавсифчи тошбосма ёки босма асарни ўрганиб чиқиб, тавсифини дафтарига кўчиради. Тўғрилигига ишонч ҳосил қилгач, босма асарларнинг ашё (инвентарь) дафтарига қайд эта бошлайди. Бунинг учун аввало босма асарга ашё рақами (номери)ни беради, сўнг қайд этишга киришади. Тошбосма ва босма асарларнинг ашё дафтарида қуйидаги маълумотлар берилиши керак:

1. Китоб исми	7. Неча жилд
2. Ашё рақами	8. Кимдан олинган
3. Муаллифи	9. Тили
4. Ношири	10. Баҳоси
5. Шаҳри	11. Изох.
6 Йили	

Агар буларни ашё дафтари тартибида ёзадиган бўлсак, қуйидаги шакл ҳосил бўлади:

یلى	شهرى	ناشرى	مؤلفى	کتاب اسمى	نمر
6	5	4	3	2	1
ايضاح	صوم	کيمدن الينگن	تيلى	جلدى	
11	10	9	8	7	

Ўз ФА ШИ қўлёзмалар фондидаги 14-рақамли тошбосма ва босма китоблар учун тузилган ашё (инв.) дафтарида намуна:

№	Асарнинг номи	Муаллиф	Ҳаёт ва вафот йиллари	Ҳужжатнинг тартиб рақами	Ҳужжатнинг саноғи	Ҳужжатнинг ҳолати	Ҳужжатнинг қилинган вақти
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10

Босма китобларнинг ашё дафтаридаги талаблар қўлёзма китобларнинг ашё дафтаридаги талаблар каби бўлиб, тошбосма ва босма асарларнинг ашё дафтарида фақат «ношири» деган сўз янги холос, қолганлари эса ўхшашдир.

Таянч сўз ва иборалар: варақадан нусха олиш, тошбосма, литография, босма асарлар, ношир, босмахона.

Савол ва топшириқлар:

1. Фондда тавсиф билан шуғулланувчи ходимлар жамоаси ўртасидаги меҳнат тақсимоти ҳақида маълумот беринг;
2. Тошбосма нусхалар ҳақида ашё дафтарида қандай маълумот бўлади ва қандай маълумот бўлмайди?

11. ТОШБОСМА АСАРЛАРНИ ВАРАҚАГА ОЛИШ

Ўқув мақсади:

- 1) тошбосма нашрларни варақага олиш технологияси бўйича кўникма ҳосил қилиш;
- 2) варақада бериладиган тошбосма китоб ҳақидаги маълумот модалларини ўзлаштириш.

Тошбосма ва босма асарларни варақага олиш ҳам қўлёзмаларни варақага олиш кабидир. Фақат босма асарларни варақага олишда тўлдирилиши талаб килинган графалар камрок бўлади ва варақанинг ўнг томонида «Л», яъни «литографик асар» деган белги бўлади. Чунончи, бу варақада куйидагиларни ўқиймиз:

1. Ашғе рақами
2. Китоб исми
3. Шаҳри
4. Йили
5. Ношири
6. Тили
7. Муаллифи
8. Саҳифаси
9. Жилди
10. Ўлчови

Тошбосма ва босма асарлар варақасида қўлёзмадаги каби кўчирилган йили, кўчирилган жойи ва котиби бўлмайди. Варақа китоб исмига тузилса варақада «китоб исми» жумласи биринчи ўринда, муаллифга тузилса «муаллифи» сўзи биринчи ўринда туради. **Китоб исмига** тузилган варақа ҳамда унинг тўлдирилишига намуна:

_____	کتاب اسمی	№ Л
_____	سراج القلوب	3022
_____	شهری	
_____	تهران	
_____	ییلی	
_____	1882	
_____	ناشری	
_____	محمد عبدالله	
_____	تیلی	
_____	فارسی	
_____	صحیفه	
_____	185	
_____	مولفی	
_____	کوچریش یلی	
_____	—	
_____	جلدی	
_____	اولچاوی	
_____	21 x 17	

Муаллифга тузилган варақа ҳамда унинг тўлдирилишига намуна:

_____	مولفی	№ Л
_____	بخارزاده	3896
_____	کتاب اسمی	
_____	کتاب بخارزاده	
_____	شهری	
_____	قزان	
_____	ییلی	
_____	1903	
_____	ناشری	
_____	کریمقلار	
_____	تیلی	
_____	تاتارچه گه	
_____	ترجمه مع عربی	
_____	صحیفه	
_____	40	
_____	جلدی	
_____	اولچاوی	
_____	15x22	

Тошбосма ва босма асарлар варақаси ҳам худди қўлёзма асарларнинг варақаси каби фан, тил ва рақамларга ажратилади ва махсус яшиқчаларга алифбо тартиби билан жойлаштирилади.

Тошбосма ёки босма жилдда бир неча асарлар мавжуд бўлса, худди қўлёзма жилдларга ўхшаб дроб билан ифодаланади. Масалан: №Л 15855 / I; № Л 15855/II; № Л 15855/III ва хоказо. Ҳар бир дробли асарга алоҳида варақа тўлдирилади.

Таянч сўз ва иборалар: литографик нашр, графа, варақа, белги, ношир, босма асар, қўлёзма жилди, дроб.

Савол ва топшириқлар:

1. Варақада қўлёзма эмас, литографик нашр эканини аломатини каердан билса бўлади?
2. Берилган литографик нашрлардан китоб исми, муаллифи, тили варақасини тўлдилинг.

ИККИНЧИ БОБ

ТЎЛИҚ ЁКИ ҚИСҚАЧА ТАВСИФЛИ ФИҲРИСТ КИТОБЛАРИНИ ТУЗИШ

1. ФИҲРИСТ КИТОБЛАРИ ТУЗИШ ТАРИХИДАН

Ўқув мақсади:

- 1) фиҳрист китоблари тузиш принциплари билан таништириш;
- 2) тавсифнинг тўлиқ чиқишига таъсир қилувчи омиллар ҳақида тасаввур бериш;
- 3) «Собрание восточных рукописей» I томи нашри методологияси билан таништириш.

Шарқ қўлёмаларини тўлиқ ёки қисқача тавсиф қилишнинг мукамал ва барқарор конун-қоидалари мавжуд эмас. Фарбдаги ва ўзимиздаги баъзи шарқшунос олимларнинг бу соҳадаги айрим рисоалари ва мақолалари эълон қилинган бўлса-да, бироқ кейинги пайтларда тавсифнинг ҳар хил турлари ишлатилган фиҳрист китоблари юзага келмоқда. Ўз ФА ШИ нинг тавсиф билан шуғулланувчи оимлари бу борада ўзаро маслаҳатлар ва тажрибаларга суяниб, маълум тартиб ва муваффақиятларга эришдилар. Албатта бу борада Овруподаги шарқшунос олимлар томонидан тузилган тавсифлар ва фиҳристлар қўлланма ролини ўйнагани турган гап. Бироқ буларнинг барчасига қарамай, бу соҳада ўзгармас қилиб тузилган ягона қолип мавжуд эмас. Баъзи қўлёмаларнинг тавсифи ўта тўлиқ ва узун, баъзилариники нисбатан қисқа бўлиши мумкин. Тавсифнинг қандай чиқишида тавсифчининг билими, тажрибаси, тилни мукамал билиши, ўз ишига ҳалол ва виждонан ёндашуви алоҳида аҳамият касб этади.

Ўзбекистонда шарқ қўлёмаларининг тўлиқ тавсифларини ўз ичига олган биринчи фиҳрист ЎзР ФАнинг «ФАН» нашриёти томонидан 1952 йилда «Собрание восточных рукописей Академии наук УзССР» («ЎзССР Фанлар академиясининг Шарқ қўлёмалари тўплами») номи билан нашр қилинган. Фиҳрист ўша пайтдаги Ўз ФАнинг мухбир аъзоси, тарих фанлари доктори, профессор А.А. Семенов таҳрири ва иштирокида тузилган эди.

А.А Семёновнинг ёзишича, И.Одилов, А.А. Молчанов, Б.С.Сергеева ва А.Э.Шмидтдан иборат гуруҳ қўлёмаларнинг қисқача тавсифини биринчи бўлиб амалга оширишга киришганлар. Тавсиф куйидаги усулда олиб борилган:

1. Асарнинг номи
2. Муаллиф номи
3. Қисқача таъриф (аннотация)
4. Асарнинг ёзилган йили
5. Китобнинг номи
6. Кўчириш йили
7. Асарнинг дунёдаги кутубхона ёки фондларда мавжуд – мавжуд эмаслиги.

8. Асарнинг ёзилган ёки кўчирилган йилини аниқлаш имкони бўлмаса, бу ҳақида маълумот бериш.

9. Асарнинг мазмуни унинг сарлавҳасидан англашилиб турганда ёки мазмуни унчалик аҳамиятга молик бўлмаганда аннотация бермаслик¹³.

Семёновнинг таъкидлашича, қўлёзмаларни тавсифлашдаги биринчи гуруҳнинг издошлари ҳамда кейинчалик «Ўз ССР ФА қўлёзмаларни ўрганиш институти»нинг (1950 йилда ташкил топган) илмий ходимлари қўлёзмаларни тавсифлашда юқорида кўрсатилган услуб бўйича ишлаганлар ва ундан кейин ҳам шу усулда ишлашни давом эттирганлар¹⁴. А.А.Семеновнинг давом этиб ёзишича, қўлёзмалар фондиди яхшилаб ўрганиш натижасида, тавсифлаш қолипиди бир оз кенгайтириш эҳтиёжи пайдо бўлган. Бу кенгайтириш қуйидагилар ҳисобига бўлган:

1. Қўлёзма асарнинг мазмунини (аннотациясини) муфассалроқ ёритиш (айниқса ноёб қўлёзмаларни);

2. Қўлёзмаларга бериладиган расмий маълумотларни кенгайтириш (айниқса чиройли, бадиий безатилган, машхур муаллифларнинг асарларига миниатюралар ишланган қўлёзмаларни)¹⁵.

А.А.Семеновнинг ёзишича, тавсифлар кўпайиб, фихристлар жилдларга айланиб бориши билан тажрибалар ҳам ошиб борган ва фихристлар маълум тартибга туша бошлаган. Тавсифчилар сони ҳам кўпайиб, бу ишга юқори малакали олимлар жалб қилинган. Ўз ССР Давлат Халқ кутубхонаси қошидаги шарқ қўлёзмалари бўлими, кейинроқ эса Ўз ССР ФА Шарқ қўлёзмаларини ўрганиш институтида қуйидаги олимлар тавсифлар тузиш билан шуғулланганлар: И.Одилов, И.Беляев, Е.К.Бетчер, В.Д.Жуков, А.Н.Кононов, Н.Э.Маклухо-Маклай, А.А.Молчанов, М.А.Салъе, А.А.Семенов, Б.С.Сергеев, О.Д.Чехович, А.Э.Шмидт, Э.А.Шмидт. Санаб ўтилган олимлар форс, араб ва туркий тиллар бўйича йирик мутахассислар бўлган. Кейинчалик булар қаторига Д.Г.Вороновский ҳам қўшилади.

¹³ СВР, т. I, –С.7.

¹⁴ Ўша ерда.

¹⁵ Ўша ерда.

Йиллар ўтиши ва 1950 йилда Ўз ФА Шарқшунослик институти-нинг ташкил топиши билан олимлар доираси кенгайиб бориб, эстафета бошқа ёш олимлар қўлига ўта бошлади. Тавсиф билан олимлардан И.Абдуллаев, А.Б.Вильданова, Г.А.Волошина, Л.М.Епифанова, Е.А.Полякова, З.Г.Ризаев, Х.Ҳикматуллаев, Қ.Муниров, У.Ҳамраев, Л.А.Азиззода, Ш.Зуннунов, Н.Маннонова, А.Л.Казибердов, А.П.Қаюмов, Д.Юсупова, Т.Неъматов, Б.А.Воҳובה, М.А.Акмалова, Х.Тллашевлар шуғулландилар. Тарих фанлари доктори А.Ўринбоевнинг тавсиф ишларида ва фикристларнинг босилиб чиқишида катта хизмати борлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, олим кўп йиллар тавсиф бўлимини бошқарди, тавсифларни таҳрир қилди ва нашр этишда фаоллик кўрсатди.

Таянч сўз ва иборалар: фикрист китоб, тўлиқ тавсиф, қисқача тавсиф, аннотация, миниатюра, ноёб қўлёзма.

Савол ва топшириқлар:

1. Ўзбекистонда шарқ қўлёзмаларининг тўлиқ тавсифини ўз ичига олган биринчи фикрист китоби қандай пайдо бўлган?

2. «Собрание восточных рукописей» I томи тавсиф моддалари ҳақида маълумот беринг.

3. Ўз ФАШИ тавсифчи олимларидан кимларни биласиз? Уларнинг бир нечтаси ҳақида маълумот тайёрланг.

2. ТАВСИФДА АҲАМИЯТ БЕРИШ ЗАРУР БЎЛГАН НУҚТАЛАР

Ўқув мақсади:

1) тавсифлаш жараёнининг умумий ва хусусий принциплари билан таништириш;

2) фикрист китобларда қўлёзмалар тавсифи унсурлари бўйича бериладиган маълумот турларини ўзлаштириш.

Олимларнинг меҳнати ва тажрибалари орқали қўлёзмаларни тавсифлашнинг мустақкам тартиби юзага келди ва шу тартиб асосида ҳозирги кунда ҳам қўлёзмалар тавсифи амалга оширилмоқда.

Агар бу тартиб-қоида ни рақамлар тартиби билан кўрсатадиган бўлсак, тавсифлашда қуйидаги нарсаларга аҳамият бериш лозим бўлади:

1. Қўлёзманинг ашё (инвентарь) рақами. Рақам тавсифнинг энг юқорисиди, тавсифнинг ўнг томонида туради.

2. Асарнинг номи. Асарнинг номи араб ҳарфи билан ёзилади, остига эса таржимаси келтирилади.

3. Асарнинг ёзилган йили. Асарнинг ёзилган йили хижрий ва милодий ҳисоб билан кўрсатилади. Ёзилган йили номаълум бўлса, ёзилган асрини кўрсатиш мумкин.

4. Муаллифи. Муаллиф номи ҳам араб ҳарфлари билан ёзилади, сўнг кирилл ҳарфи билан транскрипцияси берилди. СВРнинг сўнгги XI жилдиди фақат кириллда бериш қабул қилинган. Шу ерда яна муаллифнинг тугилган ва ўлган йиллари (агар маълум бўлса) келтирилади, маълум бўлмаса, ҳеч бўлмаса, яшаган асри кўрсатиб ўтилади. Муаллиф ҳақида чет эл фихристларида маълумот бўлса, ўша фихристга ишора қилинади.

5. Асарнинг қисқача мазмуни. Бу ерда асарнинг қайси фанга бағишлангани, неча боб ва фаслдан иборатлиги, бобларнинг умумий мазмуни, муқаддима ва бобларнинг эгаллаган саҳифалари баён қилинади. Асарнинг басмаладан сўнг бошланиши араб ҳарфида келтирилади, бу ерда яна унинг тугашини ҳам кўрсатиб ўтиш мумкин.

6. Қўлёзма ҳақидаги умумий маълумотлар. Бу ерда қўлёзда хат тури, қоғози, сиёҳ ранглари, унвон, миниатюра, шакллар, муҳр, пойгир, хошияда ёзувлар борлиги, матннинг рамкага олингани, қўлёзманинг камчиликлари, масалан, варақлар етишмаслиги ва ҳоказолар ҳақида маълумотлар кўрсатилади.

7. Асарнинг кўчирувчиси (котиби). Кўчирувчининг номи аввало араб ҳарфида, сўнг кириллда берилди. Кўчирувчиси номаълум бўлса, номаълумлиги ёзиб қўйилади.

8. Кўчириш йили. Асарнинг кўчириш йили хижрий ва милодий йил билан кўрсатилади. Номаълум бўлса, номаълумлиги қайд этилади. Агар палеографик маълумотларга асосланиб асрини аниқлаш мумкин бўлса, тахминий асри кўрсатиб ўтилади.

9. Неча варақдан иборатлиги кўрсатилади.

10. Ўлчови берилди.

11. Мазкур асар қайд этилган фихристлар, асарнинг наشري ҳақидаги маълумотлар имкони борича тўлиқ ёритилади.

Қўлёзмаларнинг тавсифда қуйидаги қисқартма белгилар ишлатилади:

1. Киши исмлари орасига «б» ҳарфи қўйилса, у «бин», яъни ўғли деган сўзни билдиради.

2. Йилларда эса биринчи йил ҳижрийни, иккинчиси, яъни дроб орқасидагиси милодий йилни билдиради.

3. Ўлчовда эса ўртасига кўпайтириш белгиси қўйилган сонлар китобнинг эни ва бўйини ифодалайди.

4. Сарлавҳадан чап томондаги рақам тавсифнинг тартиб номерини билдиради.

5. Сарлавҳанинг ўнг томонидаги рақам қўлёзманинг ашё (инвентарь) рақамини билдиради.

6. Тавсифнинг бошланишида асарнинг қайси тилда эканини кўрсатиш учун «а» ва «у» ҳарфлари ишлатилади: «а» – арабча, «у» – ўзбекча дегани. Ҳарфлар қўйилмаса, асарнинг форсча (тожикча) эканини билдиради. Икки ҳарф бирданига қўйилса, асарнинг икки тилда эканини кўрсатади. Масалан, «*а-т*» ҳарфлари қўйилса, асарнинг арабча ва тожикча эканини кўрсатади.

Чет элларда чиққан фихристларга ишора килинганда, шу фихристларни англатувчи қисқартмалар қўлланилади. Масалан: Беляев деб қўйилса, В.И.Беляевнинг: «В.И.Беляев. Арабские рукописи Бухарской коллекции Азиатского Музея Института Востоковедения Академии наук СССР, Ленинград, 1932» асари назарда тутилади.

Агар Каль деб қўйилган бўлса, «Персидские, арабские и тюркские рукописи Туркестанской Публичной библиотеки. Составитель Е.Каль. Ташкент, 1889» асари назарда тутилади.

Инглизча, немисча, русча фихристлар кўп бўлиб, уларнинг бу ерда ҳаммасини санаб ўтиш мақсадга мувофиқ эмас. Улар билан танишиш эҳтиёжи тутилса, СВР I- жилдининг 9 – 12 бетларидан топиш мумкин.

Биз юқорида баён қилиб ўтганларимиз битта қўлёзма асарнинг тўлиқ тавсифини амалга оширишга қаратилган. Ҳар хил қўлёзма асарларга битта қолипдаги тавсифни тавсия этиб бўлмайди. Қўлёзмага қараб, тавсиф кенгрок ёки жуда қиска бўлиши ҳам мумкин. Ўқувчиларга аниқроқ бўлсин учун СВРдан баъзи қўлёзмаларга ёзилган тавсифнинг расмлари билан танишамиз.

Второй том. Обрывается на начале главы, описывающей события 1010/1602 г.

Переписан беглым насталиком на индийской плотной бумаге кремового цвета. На полях — немногочисленные исправления текста. Список, видимо, XIX в. Деф.: в конце не хватает нескольких листов. 369 лл. 21,5×29,5.

Первая часть первого тома и начало (с л. 307а) второй части (всего 17 глав).

Переписан скорописным среднеазиатским насталиком на тонкой серой среднеазиатской бумаге. Список дефектный: судя по сохранившимся делам последним листам, многочисленные глоссы покрывали внешние поля, которые позже при реставрации были срезаны и подклеены полосками иной бумаги, отчего местами пострадал и сам текст. Кроме того, не хватает 1 листа вначале и значительной доли (с конца 17-й главы) второй части. 360 лл. 12×22.

КНИГА О ПОБЕДАХ ШАХ ДЖЕХАНА

Автор — ابو طالب کلیم حمدانی — Абу Талиб Калим Хамадани (ум. в 1061/1651 г.). История царствования Великого могола Шах Джехана (1037/1628 — 1069/1659) в стихах. Первая часть труда посвящена событиям из жизни Шах Джехана еще наследника престола, а вторая излагает историю его правления со времени вступления на престол Индостана до переезда его в свою столицу Агру после покорения Дехана.

Прекрасная рукопись: в начале уляги, исполненный золотом и красками; все страницы имеют золотой крап по слегка окрашенному темноватому фону; текст, переписанный насталиком по две колонки и по диагоналям на полях, везде обрамлен золотыми и цветными линиями, заглавия писаны клявоарью. Старый кожаный индийский переплет носит следы очень богатой отделки внутри и снаружи. Список, видимо, XVII в., быть может, приписанный автору. 170 лл. 17,5×29.

Р.с. II, 686; Beale-Keene, An Orient. Biogr. Dictionary, London, 1894, 32.

ОСТРОУМНЫЕ (РАССКАЗЫ ИЗ) ИЗВЕСТИЙ (О СОБЫТИЯХ)

Подробный рассказ об осаде Кандахара индийским принцем Дара Шекухом, сыном Великого могола Шах Джехана, в 1063/1653 г., составленный очевидцем и участником этого события, который, однако, не указывает своего имени. По мнению д-ра Рье, им был некий **راشيد خان** Рашид-хан, называемый также Бади аз-заман Махабатхани; он занимал при Великом моголе Ауренгзебе (1069/1659—1119/1707) пост начальника Диван-и халиса.

Труд этот состоит из трех частей, именуемых: Начало (**اغل**), где трактуется о событиях, предшествующих осаде Кандахара, и в частности, о восстании сыновей Аштарханида Надира Мухаммед-хана (1051/1642—1055/1645) против отца и его низложении с престола; Показ (**نمایش**), где дается подневный рассказ об осаде Кандахара Дара Шекухом, начиная от 10 джумади II 1063/10 мая 1653 г. до 15 зу-л-ка'да 1063/8 октября 1653 г. (л. 216—303б), и Окончание (**خاتمه**), где рассказывается о возвращении Дара Шекуха в Мултан (л. 303б—313а).

Рукопись написана индийским насталиком, причем переписка, видимо, длилась значительное время и происходила в различной обстановке. Последние листы (особенно 313а) дописывались, вероятно, наспех, старческой рукой. Некоторые специально оставленные в тексте лакуны заполнены позже с растяжкой текста (л. 60 и др.), иногда на обороте уже использованных другим текстом листов. Переписчик не назван; рукопись, возможно, принадлежит автору (если не автограф). Дата—5 раби' I 1089/28 апреля 1678 г. 313 л. 14×22.

Рье, I, 264—265.

Таянч сўз ва иборалар: ашё раками, асар номи, асарнинг ёзилган йили, асар муаллифи, асарнинг қисқача мазмуни, хижрий, милодий.

Савол ва топшириқлар:

1. Фихрист китобларда қўлёзма китоб тавсифи қандай тартибда берилади?
2. Тавсиф китобларида «қўлёзма ҳақида умумий маълумот» моддасида нималар берилади?
3. Қўлёзма китобнинг кўчириш йили номаълум бўлса, бу масала тавсифда қандай кўрсатилади.

3. КЎРСАТКИЧЛАР

Ўқув мақсади:

- 1) фихрист китоби кўрсаткичлари билан таништириш;
- 2) кўрсаткичлар тузиш принциплари ва уларнинг ўзгариб бориши хақида маълумот бериш;
- 3) кўрсаткичларда қўлланиладиган шартли белгилар юзасидан малака ҳосил қилиш.

Одатда бирорта қўлёзмалар фонди ёки бой кутубхоналарда қўлёзмаларни тавсифлаш ишлари амалга оширилса, бу тавсифлар албатта китоб шаклида нашр этилиши кўзда тутилади ва бундай китоблар номи қандай бўлишидан қатъи назар фихрист (каталог) деб аталади. Биз бу қўлланмада СВР каталоги билан танишиб келмоқдамиз.

Фихрист китоби тузилгач, энди бу китобга кўрсаткичлар тузиш зарур бўлади. Кўрсаткичларнинг биринчиси асарнинг номларини кўрсатишга бағишланади ва у «Асар номларининг кўрсаткичи» деб аталади. Бунда ҳар бир асар араб алифбоси тартибида келтирилади. Аввало асар номи ёзилиб, ёнига кавс ичида асарнинг номи, ёзилган йили ёки асри кўрсатилади. Сўнгра шу асарнинг фихрист ичидаги тартиб рақами келтирилади. Масалан: СВРнинг IX жилдига назар солайлик:

6016	136/1723-172	ا	ابولفيضانماه
6485-6487,6526	(XVII)	ا	احياء الطب سبحاتى
6485, 6526, 6527, 6554	(868/1463)	ب	بحر الخواص
6293	(XVIII)	ت	تاجالدواوين

Шундай тартиб охириги ҳарф, яъни «ё» (ى) гача давом этаверади. Сўнг муаллифлар, таржимонлар, котиб ва бошқаларнинг исмлар кўрсаткичи илова қилинади. Булар ҳам араб ҳарфида араб алифбоси тартибида келтирилади. СВРда бу кўрсаткич учун маълум қисқартмалар қабул қилинган. Масалан, исм аввалига кириллда А ҳарфи қўйилса автор (муаллиф)ни, Прв - переводчик (таржимон)ни, П – переписчик (котиб)ни, К – комментатор (шарҳ қилувчи)ни, С – составитель (тузувчи)ни, АП – автограф (дастхат)ни, Прпл. – переплетчик (муковасоз)ни билдиради. Қавсдаги рақамлар ёнида О бўлса, (О. –около (атрофида), яъни қайсидир йилнинг атрофида яшаганини, агар рақам плус (қўшув) белгиси билан бўлса вафоти йилини бил-

диради. Бундан бошқа рақамлар асарнинг ёзилган йили, таржима ёки кўчирилган йилини англатади. СВРнинг IX жилди бўйича бир неча мисоллар келтирамиз:

6419	ابراهيم	П
6539	ابن عيسى	А
	احمد ابن امير نصير ابن يوسف	А/П
	الحنفى الصديقى البخارى	
6021, 6089, 6414, 6415... (1314/1897)		
6151	الغ خواجه	Прпл
6539	حكمتى	С

Бу ерда исм аввалида *мулло*, *мавлоно*, *амир*, *хожа ҳаким*, *қори* каби сўзлар келса, бу сўзларга эътибор берилмайди, асл исми билан кўрсаткичга киритилади ва бу сўзлар лақаб эканини англатувчи * юлдузча белгиси шу сўздан кейин қўйилган бўлади. Масалан:

ملا * نار قفل بيك
حكيم * مير عالم

Биринчи мисолда исм *мулла* билан бошланса-да, кўрсаткичда «Н» ҳарфига киритилган ва бошида *мулла* ёзилиб, ёнига лақабни англатувчи битта * юлдузча белгиси қўйилган. Иккинчи мисолда эса «М» ҳарфига киритилган ва лақабни англатувчи *Ҳаким* сўзи ёнига * юлдузча қўйилган ва ҳоказо давом этади.

Киши исмлари кўрсаткичи араб ҳарфидан сўнг кириллда ҳам берилади ва юкоридаги қисқартма сўзлар бу ерда ҳам келтирилади. Масалан:

П Мулла* Абд аз-Захир Ходжа Сайид Бурхон 6745

С Мулла* Абдалвахид судур (XIX), 6754

ва ҳоказо. Бу ердаги қисқартиришлар рус тилида бўлиб, ўзбекча тузилган фихристларда уларни ўзбекча муқобиллари билан алмаштириш мумкин.

Фихристга (каталогга) географик номлар кўрсаткичини ҳам илова қилиш мумкин. Бунда фақат кириллда алифбо тартибида номлар келтирилади ва ўнг ёнига фихриstdаги шу ном учрайдиган тавсифларнинг тартиб рақами келтирилади. Масалан:

Агра 7023, 7551
Баалбек 7075
Ғазни 7332 ва ҳоказо.

Фихристда асарларнинг хронологик тартибдаги кўрсаткичини, қўлёзмаларнинг хронологик тартибдаги кўрсаткичини, бошқа қўлёзмаларга нисбатан айрим хусусиятларга эга бўлган қўлёзмалар рақамларини алоҳида илова қилиш мумкин.

Фихристандан фойдаланишни осонлаштирадиган нарса қўлёзmannинг тартиб билан жойлаштирилган ашё рақамлари кўрсаткичидир. Ҳар бир қўлёзма рақами қаршисига шу қўлёзmannинг фихристандаги тавсиф рақами ёзиб қўйилган. Ўқувчи бирорта қўлёзма тавсифи билан танишмоқчи бўлса, кўрсаткични очиб, қўлёзма рақамини топади ва тавсиф рақамини билиб олиб, фихристандаги ўша қўлёзма тавсифи билан осонгина таниша олади.

Масалан:

Инв. №	Тавсиф №	Инв.№	Тавсиф №
19	6997	576 / XIII	7397

Шундай қилиб, биз кўрсаткичлар билан қисқача танишиб ўтдик.

«Шарқ қўлёзмаларни тавсифлаш ва фихристанлаш» махсус фан бўлиб, бу курсда Шарқ тилларини ўрганаётган талабларга қўлёзмаларни ашё дафтарига қайд этиш ва карточкага олиш ёки ўз илмий ишларида қўлёзмаларни қисқача ёки тўлиқ тавсифлашни ўрганиш мақсад қилиб қўйилган.

Қўлёзмаларни тавсифлаб, фихрист китобларини бунёд қилишнинг ўзига хос меҳнати ва машаққати бўлиб, қисқа курсда ўқувчига буларни мукамал ўргатиб бўлмайди. Бу иш билан шуғулланишга қарор қилган киши мустақил ҳолда СВРни ҳамда бошқа каталогларни ўрганиши ва доимо устози ёнида бўлиши шарт. Шундагина у мукамал тавсифлаш малакасини ҳосил қила олади.

Таянч сўз ва иборалар: кўрсаткичлар, қўлёзма фонди, кутубхона, тавсифлаш, алифбо тартиби, муаллиф, таржимон, котиб, қисқартма, белгилар.

Савол ва топшириқлар:

1. Фихрист китоби кўрсаткичларида қандай белгилар қўлланилади?
2. Кўрсаткичларда исмлар тартибини беришда қандай муаммолар мавжуд?

3. «Собрание восточных рукописей» да кўрсаткичларнинг қандай турлари қандай кетма-кетликда берилган?

4. ҚИСҚА ТАВСИФЛИ ФИҲРИСТ КИТОБЛАРИНИ ТУЗИШ

Ўқув мақсади:

- 1) қисқа тавсифли фиҳрист китобларини тузиш тартиби билан таништириш;
- 2) халқаро илмий ҳамкорлик натижасида юзага келган тавсиф китобларига обзор.

Биз қўлёзма ва босма асарларга тузилган тавсифлар, уларни ашё дафтарига қайд этиш ва варақа (карточка)га олиш йўлларини кўриб чиқдик. Буларнинг ҳаммаси қўлёзма ва босма асарларни қисқача тавсифлаш ҳисобланади.

Қўлёзма ва босма асарларни қисқача ва тўлиқ тавсифлашнинг бошқача усуллари ҳам бўлиб, бунда тавсифлар маълум тартибда китоб шаклига келтирилади ва булар қўлёзма ва босма асарларнинг фиҳристи (каталоги) деб аталади. Тўлиқ тавсифга ЎзР ФА ШИ томонидан нашр этилган 11 жилдли «ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар мажмуаси» («Собрание восточных рукописей АН УзССР») номли фиҳрист (каталог) китобларни кўрсатиш мумкин. 1999 йили аниқ фанлар бўйича ЎзР ФА ШИ да нашр этилган икки жилдли фиҳрист ҳам бунга мисол бўла олади.

Қўлёзмаларнинг қисқача тавсифига А.Ўринбоев ва Л.М. Епифановалар томонидан нашр этилган Абдурахмон Жомий асарлари фиҳристи, Қ.Муниров нашрга тайёрлаган Алишер Навоий қўлёзмалари фиҳристи, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти олимларининг Эрон олимлари билан ўзаро ҳамкорликда тайёрлаган фиҳристлари, Дубайда чиқарилган араб тилидаги қўлёзма асарлар фиҳристини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Биз бу фиҳристларнинг айримлари билан танишиб ўтамыз.

Таянч сўз ва иборалар: қисқача тавсиф, тавсиф варақаси, тўлиқ тавсиф, босма асарлар тавсифи.

Савол ва топшириқлар:

1. Алоҳида муаллиф асарлари фиҳристларидан бирортаси бўйича маълумотнома тайёрланг.
2. Халқаро илмий ҳамкорлик бўйича юзага келган фиҳристлар ҳақида маълумот беринг.

5. НАВОИЙ АСАРЛАРИ ФИҲРИСТИ

Ўқув мақсади:

1) Навоий асарлари фиҳрист китобининг хусусиятлари ҳақида таништириш;

2) бир муаллиф қўлёзмаларининг фиҳрист китоблари «варақа тавсифлари»га жуда ўхшаш эканлигига ишонч ҳосил қилиш;

3) бир муаллиф асарлари фиҳристида маълумотларни кетма-кетлиги ва тавсиф моддаларининг миқёси ҳақида маълумот бериш.

Қўлёзмаларнинг қисқача тавсифини ўз ичига олган фиҳрист китобларига назар солсак, ундаги тавсифлар қўлёзмалар учун тузилган варақа (карточка) тавсифларига жуда ўхшаб кетишини кўрамиз. Қисқача тавсифлар кўпинча якка муаллифларнинг асарлари тавсифини тузиш ва уларнинг фиҳристи (каталоги)ни бунёд қилишда ишлатилади. ЎЗР ФА Шарқшунослик институти олимлари Қ. Муниров ва А. Носировлар томонидан Алишер Навоий асарларига тузилган фиҳрист китоби қисқача тавсифга мисол бўла олади¹⁶.

Муаллифлар мазкур ишда қуйидаги тартибга амал қилганлари ҳақида ёзадилар:

1. Асарнинг номи (араб алифбосида, тагида эса транскрипцияси)
2. Асарнинг қисқача мазмуни.
3. Ёзилган йили
4. Асарнинг ашё (инвентарь) рақами
5. Ҳажми
6. Котиби.
7. Кўчирилган йили
8. Шаҳри
9. Бадий безаклар
10. Нуқсони
11. СВРдаги тавсиф рақами ва жилди¹⁷.

Муаллифлар асар СВРда кўрсатилмаган бўлса, унинг кўчирилган шаҳри, ўлкасини хат услубига қараб белгилаб, қавс ичида кўрсатиб кетганлар. Асар қайси хаттотлик мактабига мансуб эканлигини машҳур хаттотлардан (масалан, А.Муродовдан) сўраб аниқлаганлар. Агар асарнинг кўчирилган шаҳри ва жойини аниқлашнинг иложи бўлмаса, масала очик қолдирилган.

¹⁶ Муниров Қ., Носиров А. Алишер Навоий қўлёзма асарлар каталоги. – Т.: Фан, 1970.

¹⁷ Ўша асар, 8-б.

Намуна тариқасида муаллифларнинг иккита асарга тузган тавсифларини айнан келтирамиз:

نوادير النهايه

«Наводир ун-нихоя»

«Бу Навоийнинг «Бадойиъ ул-бидоя» девонидан сўнг тузилган иккинчи девонидир.

1.1995, 204 в, 17x25

Котиб - Ҳиротнинг машҳур хаттоти *سُلطان علي مشهدي* Султон Али Маиҳадий.

Кўчирилган вақти – XV аср.

Кўчирилган жойи – Ҳирот.

Бу нусха, котибнинг асар охирида кўрсатишича, Султон Ҳусайн Бойқаро хазинаси учун кўчирилган бўлиб, асарнинг аввалги икки бетига ажойиб бадий лавҳа ва бешта ерига миниатюра ишланган».

Агар асарнинг бошқа нусхалари кўп бўлса, тавсиф янада қисқа кўринишни олади. Масалан, юқоридаги асарнинг иккинчи нусхасининг тавсифини кўрайлик:

«2. II 675, 1496, 17x23

Котиб - Ҳиротнинг машҳур хаттоти *عبدالجميل* Абдулжамил

Кўчирилган йили – 893/1487–1488.

Кўчирган жойи – Ҳирот.

Ёки Навоийнинг «Хазойин ул-маоний» асари тавсифини кўрайлик:

خزائن المعاني

«Хазойин ул-маоний»

Бу девонга Навоийнинг тўрт девони, яъни *غرايب اصغر* («Ғаройиб ус-сағар»), *نوادير الشباب* («Наводир уш-шабоб»), *بدايعالوسط* («Бадойиъ ул-васат») ва *فوايد الكبير* («Фавойид ул-кибар») номли девонларидаги шеърлари киритилган. Шунинг учун уни «Чор девон» («Тўрт девон») номи билан ҳам атаганлар.

1.677, 2430, 27x38,5

Кўчирилган вақти – XV аср охири ёки XVI аср бошлари.

Кўчирилган жойи – Хуросон.

Асарнинг аввалига бадий лавҳа ишланган.

Нуксон – кейинчалик ёзиб тўлдирилган варақлар ҳам учрайди.

СВР, II, 207 – 208, № 1251»

Унинг бошқа нусхалари бўлса, қисқача тавсифи бериллади.

Масалан:

2. 1280, 5306, 17x25

Кўчирилган вақти – XVI аср

Кўчирилган жойи – Хуросон

Нуқсони – аввали ва охири етишмайди

СВР, II, 208, № 1251¹⁸.

Агар котиби маълум бўлса, котибнинг номи арабчада ва транскрипцияда бериш қабул қилинган. Масалан: 9766 рақамли «Хазойин ул-маоний» куйидагича тавсиф қилинади:

3.9766, 547 в, 17x24

Котиби -- رضاقلی ابن مصطفا قلی Ризоқули ибн Мустафоқули.

Кўчирилган йили – 1070/1659 - 1660.

Кўчирилган жойи – (Бухоро)¹⁹.

Қисқа тавсифли фихрист (каталог)нинг охирида ҳам кўрсаткичлар бериллади. Кўрсаткичлар китоб исмига, котиб исмига, географик номлар исмига, ашё (инвентарь) рақамларига тузилиши мумкин.

Таянч сўз ва иборалар: қисқача тавсиф, тавсиф моддалари, бадний безаклар, «Собрание восточных рукописей».

Савол ва топшириқлар:

1. Якка муаллифларнинг асарлари тавсифини тузиш ва фихрист яратиш учун тавсифнинг қайси тури маъқул ҳисобланади?

2. Бир муаллиф асарлари фихристидаги тавсиф моддалари кетма-кетлигини тушунтириб беринг.

6. ЖОМИЙ АСАРЛАРИГА ТУЗИЛГАН ҚИСҚА ТАВСИФЛАР ФИХРИСТИ

Ўқув мақсади:

1) Жомий асарлари қўлёзмалари фихрист китобининг хусусиятлари билан таништириш;

2) бир муаллиф асарлари фихристида маълумотлар кетма-кетлиги ва тавсиф унсурларининг миқёси ҳақида малака ҳосил қилиш.

¹⁸ Ўша асар, 11-б.

¹⁹ Ўша асар, 12-б.

Абдурахмон Жомийнинг ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фондида сақланган қўлёзма асарларига А.Ўринбоев ва Л.М.Епифанова томонидан тузилган фихрист (каталог) ҳам қискача тавсифли фихристлар қаторига киради. Бу фихристни тузувчи муаллифларнинг ёзишлари, улар бу қискача тавсифни Шарк текстологияси бўйича биринчи ва иккинчи Бутуниттифоқ (собик иттифоқ) сессияси томонидан тақлиф этилган қискача баён рўйхати тамойили асосида тайёрлаганлар ва қўлёзма ҳақида қуйидаги маълумотларни келтирганлар:

1. Қўлёзманинг ашё рақами
2. Ҳажми (варағи)
3. Ўлчови
4. Котиби.
5. Кўчириш йили (ёки асри)
6. Унвони
7. Миниатюралари
8. Ҳар бир асар тавсифи олдида шу асар мазмуни ҳақида қискача маълумот.

9. СВРга ишора²⁰.

Муаллифлар фихристни тузишда, асосан, ЎзР ФА ШИда тузилган картотека варақаларидан фойдаланганликларини таъкидлайдилар. А.Ўринбоев ва Л.М.Епифанова тузган фихрист Қ.Муниров, А.Носиров тузган фихристан анча олдин тузилаган бўлса-да, биз ўзбекча намуналарини олдинроқ келтириш мақсадида Қ.Муниров, А.Носиров фихристи ҳақида олдинроқ гапириб ўтдик.

А.Ўринбоев ва Л.М.Епифанова фихристан намуна сифатида айрим тавсифларни келтирамиз:

بهارستان

«Весенний сад»

«Бахаристан» – единственное произведение Джами, относящееся к художественной прозе. Сборник дидактических рассказов со стихотворными вставками написан Джами для его сына Зийааддина Йусуфа в подражание известному «Гулистану» Саади. Год написания – 892/1487. Сочинение имеет посвящение Султану Хусайну (1469 – 1506).

1. № 9780, 84лл., 13,5x21,5

Переписчик – كمال الدين ابن محمود ابن جلال الدين جورقانی

²⁰ Рукописи произведений Абдурахмана Джами в собрании Института Востоковедения АН УзССР. Составители А.Урунбаев, Л.М.Епифанова. –Т.: Наука, 1965. –С.6.

Камалиддин Махмуд ибн Джалалиддин Джуркани (л.124а сборного тома).

Год переписки – 895/1489 - 1490. Первый лист вставлен позднее.
СВР, VI, №4677.

Агар бу асарнинг иккинчи нусхаси бўлса, тавсиф куйидагича бўлади:
2.№3376 / I, 83лл.,11,3x17.

Переписчик -- Дарвиш Мухаммад Таки **درويش محمد تاقي**

Время переписки – конец XV в.

Место переписки – Герат.

В начале – унван

СВР, VI, №4678.

Намуна сифатида яна бир тавсиф билан танишамиз:

چهل ھديث

«Сорок хадисов»

Сборник сорока преданий о приписываемых Мухаммаду изречениях; арабский текст каждого хадиса сопровождается стихотворным переводом Джами на таджикский язык. Написан в 886/1481 - 1482 (указывается в конце сочинения).

1.№7519,8лл., 16,5x25,5.

Время переписки – начало XVI в.

В начале заставка; на полях, окрашенных то в светло – кремовый, то в голубоватый цвет, золотом нанесены цветы, изображения птиц и животных. Хороший из красного бархата переплет.

2. № 2201/I, 12лл., 13,7x22.

Переписчик – **محمد بن ملا مير الحسيني** Мухаммад ибн Мулла Мир ал-Хусайни.

Дата переписки – 15 раджаба 983/ 20 октября 1575г. (л.31а)

В начале стертый унван.

Бу фикхистда ҳам китоблар ва котибларга тузилган кўрсаткичлар илова қилинган.

Таянч сўз ва иборалар: СВР га ишора, қисқача тавсиф, текстология бўйича сессия.

Савол ва топшириқлар:

1. Жомий асарлари фикхристида нечта қўлёзма китоб тавсифи берилган?

2. Жомий асарлари фикхристи китоби ҳақида (қаерда, қачон, қайси тилда босилган, тузувчиси ким?) маълумот беринг.

7. ИБН СИНО АСАРЛАРИ ФИХРИСТИ

Ўқув мақсади:

- 1) Ибн Сино қўлёзма асарлари фихрист китобининг хусусиятлари билан таништириш;
- 2) бир муаллиф асарлари фихристида маълумотларни кетма-кетлиги ва тавсиф моддаларининг миқёси юзасидан малака ҳосил қилиш.

Табобат илмининг бобокалони Абу Али ибн Сино (980 – 1037) тўрт юз эллик олтига асар ёзгани маълум. Немис олими К.Брокельман Ибн Синонинг 250 та асари билан шахсан таниш бўлган. Ш.Канавати унинг 276 та асарининг фихристини тузган. Эрон олими Саид Нафисий Ибн Синонинг 456 та асари номини келтириб, ундан 258 таси бизгача етиб келганини кўрсатади. ЎЗР ФА ШИ фондида эса буюк олимнинг 50 та қўлёзма асари сақланмоқда. Бу фонддаги асарлар фихристини шарқшунос олима Б.А. Ваҳобова тузишга муваффақ бўлган²¹. Бу асарнинг фихристини тузишда олима унинг мукамал бўлишига ҳаракат қилган. Б.А.Ваҳобова фихристни тузишда, асосан, куйидаги масалаларга диққат қилади:

1. Қўлёзманинг ашё рақами
 2. Асар исми
 3. Асарнинг бошланиши
 5. Қўлёзма ҳақидаги ҳар хил маълумотлар (қоғози, хати, саҳифаси ва бошқалар)
 6. Нуқсони
 7. Кўчирувчиси
 8. Кўчириш йили
 9. Ўлчови
 10. СВР ҳамда бошқа фихристлар маълумоти.
- Намуна сифатида битта тавсифни келтирамыз: 9770/ I

المسائل المعدودة

«Считанные вопросы»

Трактат представляет собой пятнадцать вопросов по медицине, заданных Ибн Сине и его ответы на них. В данном списке он фигурирует под неправильным названием, написанным позже другой рукой (Трактат вопросов и ответов). Эти вопросы и ответы касаются

²¹ Вахабова Б.А. Рукописи произведений Ибн Сины в собрании Института Востоковедения АН УзССР. –Т.: Фан, 1982.

таких разделов медицины, как причина боли, вызванная другой натурой, горячие опухоли и применяемые против них средства, прощупывание пульса; биение пульса; среднее состояние между болезнью и здоровьем; разъяснение и уточнение отдельных медицинских терминов; причины жажды и пр. Начало после басмалы:

هذا مسائل معدودة من املأ الشيخ الرئيس ابي علي
ابن سينا قدس الله روحه الخ

Список написан насталиком на желтоватой бумаге восточного производства. Название трактата и начало написаны киноварью; пайгири. На полях поправки тексту. Переписчик Йусуф б. Шайх Фатх Мухаммад б. Нияматулла, известный как Шамсабади (л.67б.) Дата переписки – рамадан 1129/август 1717 г. (там же). 5л. (1б.-5а. 18x25).

Указ: СБР, VI, № 4341. Др. списки Brock. suppl., 827/95; Канаваги, № 146; Махдави, с.296²².

Фихрист охирида одатдагидек китоблар ҳамда фойдаланилган адабиётлар рўйхати берилган.

Таянч сўз ва иборалар: бир муаллиф асарлари фихристи; тавсиф моддалари,

Савол ва топшириқлар:

1. Ибн Сино кўлэзма фихристи нашри ҳақида кенгайтирилган аннотация тайёрланг. ва камчиликларини кўрсатинг.
2. Ибн Сино асарлари фихристи китоби ҳақида маълумот (каерда, қачон, қайси тилда босилган, тузувчиси ким?) беринг.

8. ФОРОБИЙ АСАРЛАРИ ФИҲРИСТИ

Ўқув мақсади:

- 1) Форобий кўлэзма асарлари фихрист китобининг хусусиятлари билан таништириш;
- 2) бир муаллиф асарлари фихристида маълумотларни кетма-кетлиги ва тавсиф моддаларининг миқёси юзасидан малака ҳосил қилиш.

Шарқ маданияти тарихида ўзидан ўчмас из қолдирган ва «Иккинчи муаллим» номини олган Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Тархон ибн Ўзлуғ ал-Форобий (873 -- 950) фаннинг ҳар хил соҳаларига оид 160 дан зиёд асарлар муаллифидир. Форобийнинг ЎЗР ФА

²² Ўша асар, 18-б.

ШИ фондида сақланаётган 2385 рақамли қўлёзмада 17 та асари мавжуд. Шу қўлёзмага суянган ҳолда институтда Форобий асарлари тавсифига бағишланган фикҳрист тузилган. Фикҳрист институт олимлари томонидан тузилган фикҳристлардаги қоидаларга асосан тузилган бўлиб, муаллиф А.Л.Қазибердов уни тузишда қуйидагиларга диққат қилган:

1. Китобнинг арабча номи
2. Китоб номининг русча таржимаси
3. Қисқача мазмуни
4. Бошланиши
5. Тугаши
6. Қўлёзма ҳақидаги маълумотлар (қоғози, хати, сиёҳи пойғир ва ҳ.к.)
7. Нуқсони
8. Кўчириш йили
9. Варағи
10. Ўлчови
11. Бошқа фикҳристларга ишора.

Бу фикҳристнинг бошқа фикҳристлардан фарқи шуки, тавсифларнинг бошланишида қўлёзманинг ашё рақами келтирилмайди, асар мазмуни эса бошқа фикҳристларга нисбатан кенгроқ берилган. Намуна сифатида тавсифларнинг нисбатан қисқароғини келтирамиз:

«Трактат об отрешенных (о материи) субстанций, принадлежащих Абу Наср ал-Фараби»

Небольшой трактат, рассматривающий с метафизической точки зрения вопросы бытия, его структуру и категории.

Согласно ал-Фараби, отрешенные (от материи) субстанции подразделяются на четыре ступеньки. Первая – единое, не имеющее причины; вторая – деятельные разумы, состоящие из множества видов; третья – души небесных тел, они также состоят из множества видов; четвертая – человеческие души, состоящие из множества индивидов. Все эти отрешение (от материи) субстанции, по мнению ал-Фараби, обладают четырьмя характерными признаками: 1) не являются телами..., 2) не гибнут и не уничтожаются..., 3) постигая свою сущность..., 4) обладают высшим благом, отличительным от благ материальных тел.

Затем ко всем своим утверждениям ал-Фараби, опираясь на учение Аристотеля о силлогизме и апдейксисе (научном доказательстве), логически доказывает справедливость своей классификации.

Начало трактата (без басмалы):

المفارقات على اربع مراتب مختلفة الحقايق الوجود الذى لا سبب له و هو
واحد مد اثنائى القول الفعال و هى كثيرة بالنوع مد النفوس السماوية و هى كثيرة
بالنوع عد النفوس الانسانية و هى كثيرة البيخ

Конец трактата:

و اذا كان العقل الهىولانى قد انفصل بالمقارق من دون تعلم اعنى ...

Список переписан мелким насталиком на плотной бумаге восточного производства; слова, начинающие абзацы, выделены киноварью. Дата списка 1075/1664 г. (л.299а), 2л. (223б – 224 б). 18x24,5.

Ук.рук.:СВР, III, стр.28 №1905. Др.списки: Британский музей, стр. 205, №425/9; Брокельман, Дополнение, I, стр.377; Д-3 Даниш Пахух, IX, стр.1017, №2401/30 и стр.1022, №2401/52; Мешхед, стр.107, № 524 и стр.115 - 116, № 610 - 613; Ложье де Борекэй, I, стр.147, № 45/39; Ложье де Борекэй, II, стр. 288, №40/8 и стр.293, №45/39. Ук.соч.: Хайруллаев. Фараби - крупнейший мыслитель средневековья²³.

Бу ерда фикхрист хакида бир неча фикрларни айтиб ўтиш мумкин:

1. Тавсифлар олдида ашё рақамлари кўрсатилмай, СВРга ишора қилинган. СВР эса ҳаммада ҳам бўлмаслиги мумкин.

2. Асарнинг бошланиши ва тугаши араб тилида араб ҳарфида ортиқча келтирилган, бу эса бир қанча қийинчиликларни келтириб чиқаради: босмаҳонада териш, китоб ҳажмининг кенгайиши ва ҳоказо.

3. Баъзи асар боблари араб тилида келтирилган ва таржимаси берилмаган (43-бет).

Юқорида санаб ўтилганлар СВР тартибига бир оз қарама-қарши бўлиб, СВР эса етук шарқшунос олимлар тажрибаси маҳсулидир.

Муаллиф фикхрист охирига Форобийнинг «ат-Таълиқот» асарининг русча таржимасини, Форобий асарлари рўйхатини, фойдаланилган адабиётлар рўйхатини илова қилган бўлса-да, бироқ киши исмлари рўйхатини бермаган.

Таянч сўз ва иборалар: иккинчи муаллим, асар мазмуни

Савол ва тоншириқлар:

1. Форобий кўлёзма фикхристи наشري юзасидан кенгайтирилган аннотация тайёрланг ва камчиликларини кўрсатинг.

2. Форобий асарлари фикхристи китоби ҳақида (қасрда, қачон, қайси тилда босилган, тузувчиси ким?) маълумот беринг.

²³ Казирбердов А.Л. Сочинения Абу Насра ал-Фараби в рукописях ИВ АН. –Т.: Фан, 1975. –С.28.

9. АМИР ХУСРАВ ДЕХЛАВИЙ АСАРЛАРИ ФИХРИСТИ

Ўқув мақсади:

- 1) Амир Хусрав Деҳлавий қўлёзма асарлари фихрист китобининг хусусиятлари билан таништириш;
- 2) бир муаллиф асарлари фихристида маълумотларни кетма-кетлиги ва тавсиф моддаларининг миқёси юзасидан малака ҳосил қилиш.

Шарқда ўлмас шуҳрат эгаси бўлган улуғ адиб, йирик шоир ва мусикачи олим Яминуддин Абул Ҳасан Деҳлавий 651/1253 йили Ҳиндистоннинг Ганг дарёси бўйидаги Патёли деган мавзеда дунёга келган эди. Унинг отаси Амир Сайфуддин Маҳмуд асли Шаҳрисабздан эди.

Амир Хусрав Деҳлавий Хамса, бешта девон, Тарихи Деҳли, Дувалроний ва Хизрхон, Қирон ус-саъдайн, Баҳр ул-асрор, Мифтоҳ ул-футуҳ каби 99 та асарлар муаллифидир. Айниқса, унинг «Хамса» асари кенг шуҳрат қозонган.

ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар хазинасида ҳам шоирнинг бир қанча қўлёзма ва тошбосма асарлари сақланмоқда. Илмий жамоатчиликни улардан тўлиқроқ хабардор қилиш мақсадида шарқшунос олим Қ.Муниров шоирнинг хазинада сақланаётган асарлари фихристини тузишга муваффақ бўлган. «Институт фондида сақланаётган қўлёзмалар орасида Шарқ классик адабиётининг йирик намояндаси, ажойиб шоир, тарихшунос ва мусикачи олим Амир Хусрав Деҳлавийнинг асарлари алоҳида ўрин тутади»,—деб ёзади олим²⁴. ЎзР ФА ШИ фондида Деҳлавий «Хамса»сининг 2179 рақамли нусхаси сақланмоқдаки, бу нусха оламга номи таралган шоир Шамсуддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозий томонидан кўчирилган. Бу нусха Эрон олимларида ҳам катта қизиқиш уйғотмоқда²⁵.

Қ.Муниров, мазкур каталог Амир Хусрав Деҳлавий асарларининг Тошкентда сақланаётган ана шу қўлёзма

²⁴ Муниров Қ. Амир Хусрав Деҳлавий қўлёзма асарлари каталоги. —Т.: Фан, 1975, 3-б.

²⁵ Хасаний М. Ҳофиз қўли билан битилган «Хамса»// Сино журнали. —Тошкент — Техрон, 2002.

нухаларининг қисқача илмий тавсифига бағишланади, деб ёзар экан, уни тузишда, асосан, куйидаги тартибга амал қилганини таъкидлайди:

1. Асарнинг номи (араб алифбосида).
2. Асар номининг кириллдаги транскрипцияси.
3. Қисқача мазмуни.
4. Ёзилган йили
5. Ашё (инв.) рақами
6. Ҳажми
7. Котибнинг номи (араб алифбоси ҳамда транскрипцияда)
8. Кўчирилган йили
9. Шаҳри
10. Хати
11. Бадий безаклари (унвон, миниатюра ва ҳоказо)
12. Нуқсон
13. СВРдаги тавсифи

Асарни тавсифлашда юқорида келтирилган маълумотлардан бирортаси етишмаса, масала очик қолдирилган. Мисол тариқасида Амир Хусрав Дехлавий «Хамса»сидаги баъзи дostonларнинг тавсифини келтираимиз.

مجنون و لیلی

«МАЖНУН ВА ЛАЙЛИ»

«Хамса»нинг учинчи достони.

20.882/III.

Бу нусха ўртача настаълиқ хати билан қора сиёҳда, сарлавҳалари эса кизил сиёҳда ёзилган. Котиб **محمد رجب ابن عبد الولی** Муҳаммад Ражаб ибн Абдул Вали томонидан 1245/1829 – 1830 йили (шу жилдга кирган бошқа асар охирида – 235а) кўчирилган. Асар кизил чарм муқовада.

29в.(966 – 1256), 32x53.

СВР, т. IX, № 6113.

آينه اسکندری

«ОЙИНАИ ИСКАНДАРИЙ»

«Хамса»нинг тўртинчи достони.

21.1067.

Бу нусха 1329 йили муҳаррам ойининг бешинчисида / 1911 йили 6 январда Хивада котиб **محمد يقوب ابن اوستاد قربان** Муҳаммад Яъқуб ибн уста Қурбон Ниёз мулаққаб ба-Харрот томонидан настаълиқ хати билан рус почта қоғозига ёзилган. Асар қора чарм муқовада.

155 в., 12,5x20,5.

СВР, т. II, стр. 125, № 1019.

Фихристонда Амир Хусрав Дехлавийнинг ЎзР ФА ШИ фондида сақланаётган қўлёзма ва босма асарларнинг кўрсаткичи ҳамда мазкур қўлёзмалардан саҳифалар суврати илова қилинган.

Таянч сўз ва иборалар: тошбосма, хамса, девон, Ҳофиз дастхати, миниатюра.

Савол ва топшириқлар:

1. Амир Хусрав Дехлавий қўлёзма фихристи наشري юзасидан кенгайтирилган аннотация тайёрланг ва камчиликларини кўрсатинг.

2. Амир Хусрав Дехлавий асарлари фихристи китоби ҳақида маълумот (қаерда, қачон, қайси тилда босилган, тузувчиси ким?) беринг.

10. ЎРТА ОСИЁ ТАРИХИГА ОИД ҚЎЛЁЗМА МАНБАЛАР ФИҲРИСТИ

Ўқув мақсади:

- 1) соҳага оид фихрист намуналари билан таништириш;
- 2) тавсифлаш принципларига ижодий ёндашув намунасини кўрсатиб бериш.

Ўрта Осиё тарихига оид қўлёзма манбалар жуда кўп. Олима Л.М.Епифанова Бухорога оид қўлёзма манбалар ҳақида таҳлил ва тавсиф фихристини бунёд қилган бўлиб, фихрист маълум даврни, яъни Россиянинг Ўрта Осиёни босиб олиш давридаги Бухорога оид манбалар ҳақида маълумот беради.

Фихристонда муаллиф ҳар бир қўлёзманинг мазмуни ҳақида кенг тўхталлади. Муаллиф ўз асарини фихрист деб атамасда, бироқ йирик тарихчи манбашунос олим А.Ўринбоев уни фихрист сифатида тилга олади²⁶. Муаллиф асари ҳақида ёзади: «Бу иш Ўз ССР ФА Шарқшунослик институтида сақланаётган ва Бухоронинг XIX аср иккинчи ярмини ёритадиган барча Бухорога тааллуқли бош манбаларнинг тавсифи ва таҳлилига бағишланган».

Муаллиф ўз асарида СВРдаги тавсифларини «қисқа тавсиф» деб атайди. Буни эътиборга олсак, муаллиф тавсифини мукамал тавсиф

²⁶ Епифанова Л.М. Рукописные источники по истории Средней Азии периоды присоединения ее к России (Бухара). –Т.: Фан, 1965. –С.7.

деб аташ мумкин. Масалан, у «Тухфайи Шоҳий» асарига 22 саҳифа (22 - 43), «Тарихи Салимий»га 8 саҳифа (44 - 51), Мирзо Муҳаммад Шариф Садрининг «Тарих» китобига 25 саҳифа (51-74) багишлайди.

Муаллиф асарларни тавсифлашда СВР усулига амал қилади, бироқ кўлэзма асар муаллифи ва асар мазмунига мукамалроқ тўхташда ундан фарқ қилади. Бу фикрист ҳам талабаларга кўлэзмаларни илмий иш учун мукамал тавсифлашда намуна вазифасини бажариши мумкин.

Таянч сўз ва иборалар: кўлэзма мазмуни, кўлэзма тахлили, кўлэзма тавсифи, мукамал тавсиф, «Собрание восточных рукописей».

Савол ва топшириқлар:

1. Соҳаларга оид фикристлардан яна қайсиларини биласиз?
2. Мукамал тавсиф тушунчаси манбашунослик илмида борми? Илмий амалиётда тавсифнинг қандай турлари кўпроқ учрайди?

11. АРАБ ВА ФОРС ТИЛЛАРИДА ТУЗИЛГАН ҚИСҚА ТАВСИФЛИ ФИХРИСТЛАР

Ўқув мақсади:

- 1) кўлэзмалар фонди китобларининг тил салмоғи ҳақида тасаввур уйғотиш;
- 2) фонднинг ўз фаолиятида жаҳон илми билан интеграциялашув жараёнини намойиш этиш.

Араб ва форс тилларида гаплашувчи давлатларда кўлэзмаларни тавсиф қилиш ва тавсифлар фикристини нашр этиш ишлари кенг йўлга қўйилган. Бу давлат олимлари бу соҳада ўз йўли ва услубларига эгадирлар. ЎзР ФА ШИда форс ва араб мамлакатларидан олинган тўлик ҳамда қисқа тавсифли фикрист китоблари мавжуд. ЎзР ФА ШИда арабча ва форсча тавсифли фикристлар тузилганми, тузилган бўлса қандай усулга амал қилинган, деган савол туғилиши табиий. Бизнинг олимларимиз томонидан арабча ёки форсча тавсифли фикристлар мустақил ҳолда тузилиб, нашр қилинган эмас. Бирок кейинги йилларда ЎзР ФА ШИ олимлари чет эл олимлари билан биргаликда шундай фикристларни тузиш устида иш олиб бормоқдалар. Шунинг натижаси ўлароқ араб ва форс тилларида институтдаги кўлэзма асарларни акс эттирувчи бир неча фикристлар пайдо бўлди. Бу фикристлар ва улардаги тавсифларнинг тузилиши билан қисқача танишамиз.

АРАБЧА ФИХРИСТ

ЎзР ФА ШИда сақланаётган араб тилидаги қўлёзмаларнинг қисқача тавсифли фихристи биринчи марта тузилиб, 1995 йилда чоп этилди. Бу фихристининг муаллифи Бирлашган Араб амирлигининг Дубай шаҳрида жойлашган маданий меросни ўрганиш марказининг илмий ходими, доктор Абдурахмон Фарфур 1982 йили Тошкентга келиб, Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фонди билан танишади ва бу ерда нафақат Ўрта Осиё, балки қўшни давлатлар, жумладан, Арабистон халқлари тарихи ва маданиятига оид асарлар сақланаётганлигининг гувоҳи бўлади. Абдурахмон Фарфур 1992 йил, сўнг 1994 йилда институтда бўлиб, араб тилидаги асарларнинг варака (карточка) лари ҳамда баъзи асарлар билан танишиб, уларнинг қисқа тавсифли фихристини тузади ва «Ал-мунтақа мин махтутоти маъҳад ал-Беруний лид-даросот аш-шарқиййа би-Ташканд» («Тошкент Шарқшунослик институтидаги қўлёзмалардан сайланма фихрист») деб атайди. Олим фихристини тузишда, асосан, Шарқшунослик институтида олимлар томонидан кўп йиллар давомида тузилган картотека карточкаларидан фойдаланади. Фихристка Абдурахмон Фарфур муқаддима ёзган. Иккинчи кириш сўзи эса институт олимларидан тарих фанлари доктори А.Ўринбоев ва тарих фанлари номзоди Қ.Муниров томонидан ёзилган. Абдурахмон Фарфур ўз муқаддимасида Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондига юқори баҳо бериб, бу ерда ажодларимизнинг нужум, фалсафа, табобат, жўғрофия, мусиқа, адабиёт ва бошқа фанларга оид асарлари сақланаётгани, бу олимлардан машхурлари Ибн Сино, Беруний, ал-Хоразмий, Навоий, Замахшарий ва бошқалар эканини кўрсатиб ўтади²⁷. А.Ўринбоев, Қ.Муниров эса кириш сўзида институтнинг тарихи ва босиб ўтган йўли ҳақида қисқача маълумот бериб, нашр қилинган ишларининг аҳамиятини санаб ўтадилар.

Фихрист жуда содда, бироқ маълумот олишга қулай тавсифларга эга. У арабча тавсиф фихристи билан шуғулланишни хоҳлаган талабалар, илмий ходимларга намуна вазифасини бажариши, уни диққат билан мутолаа қилиш бу соҳада яхши қўмақ беришини айтиб ўтиш керак.

Фихристка, асосан, қуйидаги маълумотларга диққат қилинган:

1. Китоб исми
2. Қайси фанга оидлиги (қавс ичида)
3. Муаллифи (аввал тахаллуси, сўнг тўлиқ исми)
4. Ҳажми (аввал неча варақлиги, сўнг қавс ичида қайси бетдан қайси бетгача эканлиги)
5. Вафоти (хижрий ва қамарий ҳисобда)

²⁷ المنطقي من مخطوطات معهدا اكبر و ني للدر سات اشتراقية طشقند اعداد عبدالرحمن فرفور محمد مطبع دبی 1995 ص 5.

6. Кўчирилган йили (фақат ҳижрийда)
7. Қайси фикҳистларда қайд этилганлиги
8. Ашё (инвентарь) рақами

Юқорида кўрсатилган усуллар бўйича фикҳист охиригача давом этади.

Муаллифлар Оврупо ва Ўзбекистонда тузилган фикҳистларга қарама-қарши ўлароқ қўлёзма асарнинг ашё (инвентарь) рақамини тавсиф охирида келтирадilar. Агар асарнинг ёзилган йили ёки муаллифи номаълум бўлса, тавсифда бу ўринлар очиқ қолдирилган. Шуни айтиб ўтиш керакки, муаллифлар фикҳистдаги қискартишлар ёки уни тузишдаги усуллар ҳақида ҳеч нарса ёзмаганлар.

Талабаларга намуна сифатида тавсифларнинг айримларини мисол тарикасида келтирамиз:

آداب السالكين من اهل الطريقة (تصوف)
للخوارزمي: طاهر بن سلام بن قاسم الانساري
ت: بعد ۷۷۱ / ۱۳۶۹ م
كتب سنة: ۱۲۶۷ هجرى
۱۸ ورق (۲۳۷ - ۲۵۴)
معجم المؤلفين ۵/۳۵ الهداية ۱ / ۴۳۱
رقيمه في المعهد: ۱۱۲۳۸

(Одоб ус-соликийн мин аҳли-т-тарийқа (тасаввуф)

Хоразмийники: Тоҳир бин Салом бин Қосим ал-Ансорий.

Вафоти 771 / 1369 йилдан кейин.

Кўчирилган йили: 1267 ҳижрий.

Варағи - 18 (237 – 254)

Мўъжам ул-муаллифийн 5/37, ал-Ҳидоя 1/431.

Институтдаги (ашё) рақами – 11238²⁸)

Асарнинг муаллифи ҳамда бошқа фикҳистларда шу асар ҳақида маълумотлар номаълум бўлганига мисол:

آداب المفتين (فقه)
كتب سنة: ۱۳۳۸ هجرى
وق ۹
رقمية فى المعهد: ۲۵۷۱

(Одоб ул-муфтийийн (фикҳ)

Кўчирилган йили: 1338 ҳижрий

Варағи – 9 Институтдаги рақами – 2571)

²⁸ Ўша асар, 17-6.

Фихрист охирида киши исмлари кўрсаткичи алифбо тартибда илова қилинган. ЎЗР ФА ШИ қўлёзмалар хазинасидаги арабча асарларга тузилган ягона арабча фихрист хозирча фихристан иборат бўлиб, бу фихрист талабларга арабча тавсиф тузиш учун намуна вазифасини бажара олади.

ФОРСЧА ФИХРИСТ

Ўзбекистонда форс тилида тузилган биринчи фихрист «Абу Райхон Беруний номидаги Тошкент Шарқшунослик институти хазинасидаги форс тилида ёзилган қўлёзма асарларнинг фихристи» деб аталади²⁹. Фихрист ўзбек олимлари А.Ўринбоев, Ш.Мусаев ва Эрон олими Сайид Али Мужоний қаламига мансубдир. Шарқшунослик институти олимлари Эрон олимлари билан шартнома асосида иш олиб бориб, қўлёзмалар хазинасидаги форсий асарларнинг кўп жилдли фихристини тузишга келишганлар. Бу фихристининг биринчи жилди тарихий асарларга бағишланган. Фихристини тузишда, асосан, ЎЗР ФА ШИ нинг карточкали каталоги, СВР каталогидан фойдаланилган ва йўл-йўлакай маълумотларни мустақамлаш учун қўлёзма асарларнинг ўзига солиштириб чиқилган. Фихрист тавсифлари, асосан, қуйидаги тартибда:

1. Китоб номи
2. Ашё (инв.) рақами
3. Муаллифи (аниқ бўлса тузилган ва ўлган йили)
4. Қисқача мазмуни
5. Ёзилган йили ёки асри
6. Хати
7. Варағи
8. Ўлчови
9. Бошланиши
10. Охири
11. Қўлёзма ҳақида маълумот (нуқсон ва ҳ.з.)
12. СВРдаги тавсифи

Намуна сифатида тавсифлардан бирини келтирамыз:

تاریخ رشیدی -- ۱۴۳۰

میرزا محمد حیدر بن محمد حسین گزرگانی دوغلات (مقتول به ۹۵۸ هجری) تاریخ آسیای مرکزی، هند، کاشغر، افغانستان و تبت که به دودفتر

²⁹ فهرست نسخ خطی فارسی گنجینه انستیتوی شرقشناسی ابو رجحان بیرونی - تاشکند بخش اول از جلد اول. زیر نظر : عصام الدین اورونبایف شاه نیاز موسایف - تهران ۱۳۷۴

منقسم شده است. دفتر نخست دوران تاریخ عصر مؤلف را شامل میشود. و دفتر نوم به شرح زندگی او اختصاص یافته است. قرن ۱۱ هجری نستعلیق در ۳۲۱ ورق به ابعاد ۵/۱۳ x ۲۳ س
آغاز – افتتاح تاریخ جهاندارى و ابتدای ظهور قرب شهربارى حمد و سپاس پادشاهى توانند بود که ... الخ

СВР /У1/ 4189¹

Кўриниб турибдики, бу фикхрист арабча фикхристдан мукамалроқ бўлиб, Шарқшунослик институтида тузилган 11 жилдди СВР фикхристига ўхшаб кетади. Тўпلام тарих соҳасида тузилаётган «Фикхрист» 1-жилдининг биринчи қисми бўлгани учун охирида кўрсаткичлар берилмаган. Талабаларнинг форс тилида тавсиф ва фикхристлар тузишни ўрганишларида бу фикхрист дастуруламал вазифасини ўташи мумкин.

أنجام – اللهم ربنا اتنا فى الدنيا حسنة و فى الآخرة حسنة و قنا عذاب النار
بعضى از اوراق مرمت شده است

مؤلف این اثر را به افتخار عمومى خویش عبدالرشیدخان بن سلطان سعید سعیدخان بن یونسخان نامگذاری کرده است و وقایع تاریخ را از تعلیق تیمورخان (قرن ۹ هجری) تا سال ۹۵۲ ه در بر میگیرد اثر از بنایع مهم تاریخ آسیای مرکزی به شمار میروند.

СВР / VI / 4189³⁰.

Таянч сўз ва иборалар: қисқача тавсифли фикхрист.

Савол ва топшириқлар:

1. Араб ва форс тилларида тузилган фикхристларнинг тузилишида қандай ўзига хосликлар мавжуд?
2. Арабча ва форсча фикхрист китоблар қачон чоп этилган?

³⁰ Ўша асар, 59-б.

ХУЛОСА

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, Шарқ қўлёзмаларини тавсифлаш ва фикҳристлаш шарқшуносликни ривожлантиришда муҳим омиллардан биридир. Юз минглаб китоблар орасидан керакли китобни топиб олиш учун биринчи галда қўлёзмаларнинг тавсиф варақа (карточка)лари зарур, агар бундай тавсиф варақалари бўлмаса, керакли қўлёзмаларни қидириб топиш қанчалик машаққатли иш экани ўз-ўзидан маълум. Тавсиф варақаларини тузиш учун эса шу иш билан шуғулланувчи олим катта малакага эга бўлиши, араб, форс ва туркий тилларни мукаммал эгаллаган бўлиши зарур. Бунинг учун эса талабалар ўқиш жараёнида қўлёзмаларни тавсифлаш ва фикҳристлаш ишларидан тўлиқ хабардор бўлишлари, бу соҳада махсус курсдан ўтишлари, қўлёзмаларни тавсифлаш ва фикҳристлашни ўқитувчи хузурида ўзлари амалга оширишлари керак.

Олий ўқув юртларида таҳсил кўраётган магистрант талабалар магистрлик диссертациясини ёзаётганларида, бўлажак олимлар эса диссертация устида ишлаётганларида ўзлари фойдаланаётган қўлёзма манбани тўлиқ тавсифлаб беришлари лозим. Бунинг учун эса қўлёзмаларни тавсифлаш ишидан бохабар бўлишлари шарт.

Хулоса қилиб айтганда, ҳар бир шарқшунос талаба шарқшунос деган номга муяссар бўлар экан, у албатта қўлёзмаларни бемалол ўқишни ўрганиши, уларни тавсифлаш ва фикҳристлаш ишини амалга ошира олиш малакасига эга бўлиши долзарб масалалардан биридир.

АДАБИЙ МАНБАШУНОСЛИК ВА МАТНШУНОСЛИК СОҲАСИГА ОИД АДАБИЁТЛАР

Асосий адабиёт:

1. Абдуллаев И. Мерос ва талқин. –Т.: Фан, 2008.
2. Лихачев Д.С. Текстология. Краткий очерк. –М., –Л., 1964 –5 б.т.
3. Рейсер С.А. Основы текстологии. Учебное пособие, изд-е 2-е. – Ленинград: Просвещение, 1978. –С.176.
4. Рейсер С.А. Палеография и текстология нового времени. –М.: Просвещение, 1970.
5. Шамсиев П. Матншуносликка оид таджикотлар. – Т.: Фан, 1986. – 164 б.
6. Эйхенбаум В. Основы текстологии / Редактор и книга. Вып.3. – М., 1962. С.41-86.
7. Эркинов А.С. Матншуносликка кириш. – Т.: Республика таълим маркази, 1997.
8. Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншунослик / Қисқача курс –Т.: ТошДШИ, 2000.
9. Ҳасаний М. Шарқ кўлёмаларини тавсифлаш ва фикришлар. – Т.: ТошДШИ, 2004.

Кўшимча адабиёт:

1. Алиев Р. Воля исследователя и проблема метода составления критического текста // «Писменные памятники народов Востока». Ежегодник, 1968. –М., 1970. –С.7–16. мм
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966.
3. Акимушкин О.Ф. Вопросы восточной текстологии // Сов.восто-е. – М., 1988. – С. 82–89.
4. Акимушкин О.Ф. Персидская рукописная книга // Рукописная книга в культуре народов Востока. Кн. 1. –М., 1987. –С.330–407.
5. Большая энциклопедия: в 62 томах. –М.: Терра, 2006. –Т.3. –С. 563–564.
6. Валк С. Н. Избранные труды по археографии: Научное наследие. СПб., 1991.
7. Гришунин А.Л. Источниковедение // Литературный энциклопедический словарь. –М., 1987. –С. 139–140.
8. Гришунин А.Л. Текстология // Краткая литературная энциклопедия. Том 7. –М. 1972. –С.444–453.
9. Гришунин А.Л. –Текстология // Литературный энциклопедический словарь. –М., 1987. –С.436–437.

10. Добрушкин Е. М. Основы археографии. –М., 1998.
11. Каштанов С.М. Алтговая археография. –М., 1998.
12. Козлов В.П. Российская археография конца XVIII-первой половины XIX в. –М., 1999.
13. Литвак Б.Г. Археография и историческое исследование // Археографический ежегодник за 1992 г. –М., 1994. –С.3-10.
14. Покровский Н.Н. О принципах издания документов XX в. // Вопросы истории. 1999. № 6.
15. Сергеев А.А. Методология и техника публикации документов // Архивное дело. –М., 1932. Вып. 1-2.
16. Теория и практика источниковедения и археографии отечественной истории. Сборник статей. –М., 1978.
17. Фирдавсий. Шахнаме. Критический текст. Т.І. – М., 1960, –С.9.
18. Чирков С.В. К истории разработки правил издания исторических источников в начале XX в.//Археографический ежегодник за 1984.
19. Чирков С.В. К истории разработки правил издания исторических источников в начале XX в.//Археографический ежегодник за 1984. –М., 1986. –С.64-74.
20. Чугаев Д.А. Археография и источниковедение. –М., 1969.
21. Шилов А.А. Руководство по публикации документов XIX-начала XX вв. –М., 1939.
22. Ганиева С. Содиков Қ. Ёзув тарихи ва китобат санъати. –Т.: ТДШИ, 2006. – 92 б.
23. Ҳақимов М. Шарк қўлёмаларига доир терминларнинг қисқача изоҳли луғати. Адабий мерос. 1985, № 2 (33)
24. Ҳамидова М. Нодир манбалар // Шарк машъали, 1999, № 1-2. – Б.35.
25. Ҳамидова М. Манбашуносликнинг баъзи масалалари. – «Шарк машъали» ж-ли, 1999. Добрушкин Е.М. Основы археографии. – М., 1998.
26. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. –Т.: Ўқитувчи. 1983.)

АДАБИЙ МАНБАШУНОСЛИК ВА МАТНШУНОСЛИК АТАМАЛАРИНИНГ ҚИСҚАЧА ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ

Абжад – рақамларнинг ҳарфлар воситасида ифодаланиши тизими. Араб ёзувида мавжуд бўлган ҳар бир ҳарф рақам қийматига ҳам эга: **Абжад** – 1–2–3–4; **Ҳавваз** (*ҳойи ҳавваз* ва *зе* билан) – 5–6–7; **Хутти** (*ҳойи хутти* ва *то* билан) – 8–9–10; **Каламан** – 20, 30, 40, 50; **Саъуфас** (*айн* ва *сод* билан) – 60, 70, 80, 90; **Қарашат** – 100, 200, 300, 400; **Саххаз** (*се* ва *зол* билан) – 500, 600, 700; **Зазағ** (*зод* ва *зо* билан) – 800, 900, 1000. Ана шу саккизта сўз ҳаммаси фақат ундошлар билан ифода этилган. Бошқа тиллар учун киритилган *пе, чим, жим, гоф* ҳарфлари абжад тизимида қатнашмайди.

Автограф – Матншуносликда муаллиф нусхаси шаклида сақланиб қолган асар матни. Дастхат нусха.

Агиография – диний ва тасаъвуфий рухдаги адабиёт. Куръон, Ҳадис, ақоид ва уларга бағишланган асарлар.

Адабий манба – бирор адабий жанрга мансуб хрестомтив характердаги бадиий асар ёки адабиётшуносликнинг соҳаларига дахлдор мавзуларда ёзилган илмий асар.

Адабий манбашунослик – ёзма шаклдаги адабий манбаларни йиғиш, қидириб топиш, тартибга солиш ва улардан илмий фойдаланиш йўлларини ўргатувчи филологик фан.

Адабий-тархий манба – адабиётга ҳам, тарихга ҳам бир хилда дахлдор асар. Жумладан, руний ёзувдаги Ўрхун-Энасой ёдгорликлари.

Академик нашр – бирор классик асар матнининг илмий жиҳатдан пухта, мукамал тарзда тайёрланган ва зарурий маълумотномалар билан таъминланган нашр тури.

Александрия (Искандария) кутубхонаси – Қадимги давр кутубхоналаридан энг машхури.

Алифбо – бирор халқнинг адабий тилидаги товушлар тизимини ёзув орқали ифодалаш воситаси.

Аннотация – нашрнинг мақсади, шакли, мазмуни, кимларга мўлжаллангани ҳамда бошқа хусусиятларини акс эттирувчи қисқача тавсифи. Одатда, сарварақ ортида берилади.

Араб ёзуви – араб ва кўпгина ислом мамлакатларида қўлланилган ёзув. Қўлёзмаларда унинг куфий, насх, манқалий, рикъоъ, тавкеъ, таълиқ, насталиқ ва б. турларда учрайди. Арабларнинг ҳозирги ёзувга яқин шаклда ёзилган ёзма ёдгорликларининг энг қадимийси милоднинг 328 йилида юзага келган ҳужжат Нақши намора, иккинчи битик Нақши забд 511 йил, учинчиси Нақши Ҳарон–568 битикларида сақланиб қолган.

Археографик комиссия – қўлёзмани баҳолаш ва харид комиссияси. Қўлёзма фондлари қошида тажрибали манбашунос олимлар жумласидан тузилади. Дастлаб, шундай комиссия 1834 йилда Петербурге Халқ таълими вазирлиги қошида тузилган.

Археографик экспедициялар – ёзма ёдгорликларни (асосан, қўлёзма ва ноёб китобларни излаб топиш ва уларнинг китобсеварлар муҳитида тарқалганлик даражасини ўрганиш мақсадида ташкил этилган илмий сафарлар. Ҳамид Сулаймон (ваф.1979) Англия, Франция (1968) ва Ҳиндистон кутубхоналарига (1976-1977) археографик экспедициялар уюштирган эди, ва бунинг натижасида қатор ёзма манбалар тўғрисида маълумотлар, айримларининг микрофильм ва фотокопиялари юртимизга келтирилган эди.

Археография – қадим ёзма ёдгорликларини қайта ишлаш усуллари ва чоп этишнинг назарий масалалари ҳақидаги тарихий-филологик фан. Бу соҳадаги ишлар минтақа маданиятимизда алоҳида ном билан аталмагани ҳолда жуда қадимдан давом этиб келади.

Архетип – асар қўлёзмасининг илк нусхаси. Муаллиф дастхати ёки сақланиб қолган энг қадимий нусхаси бўлиши мумкин.

Архив – ижод аҳлининг фондларда расмий сақланадиган эълон қилинмаган мероси. ЎзФА ШИ фонди, Ўз ФА Адабиёт музейи ва бошқа музейларда сақланади.

Архившунослик – ҳужжатларни йиғиш, тартибга солиш ва сақлаш усулларини ишлаб чикувчи, архивлар ишини ташкил этишни, уларнинг тарихини ўрганувчи фан. Бу соҳа мутахассислари Республика Давлат архиви, ноҳия ва вилоят архивларида фаолият кўрсатадилар. Адабий архивлар республикамиз қўлёзма фондларида ва адабиёт музейларида жойлашган. Шўролар даврида қатағон қилинган адиблар ҳақида Республика Давлат архивидан кўпгина маълумотлар топиш мумкин.

Асар – Манбашунослик нуқтаи назаридан мазмун жиҳатдан тугал ва шакл жиҳатдан маълум яхлитликка эга бўлган матн.

Асар номи – асарга муаллиф ва кейинчалик илмий жамоатчилик томонидан қўйилган ном. Ўрта асрларда ислом Шарқида асарга, унинг ёзилиш тилидан қатъи назар, арабча номлар қўйиш расм бўлган.

Асарнинг бошланиши ва охири – манбашуносликда асарнинг сақланиб қолган нусхаларини ўзаро таққослаш учун унинг қўлёзма нусхалари тўлиқ тавсифида матндаги «басмаладан» кейинги бир жумла ва «таммат»дан олдинги бир жумла қайд этилади.

Асарнинг ёзилиш сабаби – асарнинг муаллиф томонидан китобга киритилган таркибий қисм.

Асл нусха – қ.: таянч нусха. Баъзан: кўчириш учун асос бўлган нусха.

Аслият – кўчириш учун асос бўлган нусха.

Асосий нусха– қ.: таянч нусха.

Атрибуция – матншуносликда аноним асарнинг муаллифи, яратилиш вақти, жойи ва бошқа хос хусусиятларини аниқлаш. *Эвристика* деб ҳам юритилади.

Ашё (инвентар) дафтари– қўлёзма фондларида қўлёзма асарларни рўйхатга олиш мақсадида қайд этувчи, дафтар шаклидаги расмий ҳужжат.

Ашёвий манбалар – тарихий манбашуносликнинг тадқиқ объекти бўлган буюм, танга, зеб-зийнат, маиший ва саноат ҳамда жанг асбоб-анжомлари ва ҳ.к.лар.

Баёз – турли шоирларнинг шеърларидан танлаб тузилган тўплам. Мажмуа, кажкул ҳам дейилади. Бирор шоир ёки котиб ташаббуси билан тузилади.

Бамбук – толаси қоғоз тайёрлашда ишлатиладиган тропик ўсимлик.

Басмала – китобнинг бошида келадиган «Бисмиллоҳир-рахмонир-рахим» сўзларининг умумлашма номи. Китобат амалиётида асарнинг таркибий қисми ҳисобланади.

Бевосита маълумотлар – асар ёки қўлёзманинг ўзидан олинadиган маълумотлар. Матн тарихини ўрганишда дастлабки эътибор б.м.га қаратилади.

Беҳистун битиклари – ахоманийлар давлатидаги милoddан аввалги 522-519 йил воқеалари баёнидан иборат *миххат* да ёзилган битиклар.

Библиография – тарихий, адабий, илмий асарларнинг фан, мавзу, давр, мамлакат, муаллифларга бағишлаб тузилган манбалари рўйхати. Улар алоҳида китоб ёки китобга илова тарзида, алифбо тартибида бўлади. Қадимда айрим қўлёзма китоблар орасида баъзи соҳага оид ёки бирор муаллифга мансуб китоблар фикристи (рўйхати) келтирилган

Бигиз–ёзув қуроли сифатида қўлланилган.

Битик – қадимги туркий тилда қалам билан битилган ёзувлар.

Битиклар – Қадимги адабий ёдгорликларнинг қаср ва саройлар пештоқларига, қабр тошларига, қоятошларга ўйиб ёзилган бир тури. Беҳистун битиктошлари, Ўрхун-Энасой қабр тошлари шулар жумласидандир.

Боб – матншуносликда асарнинг таркибий қисми. Фасл, қисм, асл, мавзу, равза, мақола, дафтар деб ҳам аталиши мумкин.

Британия музейи – дунёнинг Лондондаги энг йирик музейларидан бири. 1759 йилда очилган. Қадим ва ўрта асрлар Европа ва Шарқ

адабиёти ва маданияти асарлари, қўлёзма манбалари, жумладан адабий меросимиз намуналаридан кўпгина мўътабар манбалар шу музей фондида сақланади. Олимларнинг ишлашлари учун кутубхона заллари мавжуд.

Варак – қўлёзма китобларга ҳавола беришда бет ўрнига варак қўлланилади. Қўлёзма вараклари фонда унга дастлабки ишлов беришда рақамланади. М.: ҳар бир варак кўтарилган ҳолда унинг ўнг юзи «а» саҳифани, – чап юзи «б» саҳифани билдиради. Аммо улар саҳифага ёзиб қўйилмайди.

Варакларни рақамлаш – ҳозирги кунда қўлёзма фондларда сақланаётган китобларда *пойгир* ва арабий рақамлардан ташқари ҳар бир варак алоҳида рақамлар-билан бетлаб чиқилган бўлади. Бундай манбалардан иқтибос олинганда, уларнинг инвентар рақами ва varaғи кўрсатилади, варакнинг ўнг юзи «а» ҳарфи билан, — чап юзи «б» ҳарфи билан белгиланади (масалан, 21а бет.)

Герменевтика – матншуносликнинг қадим ёзма ёдгорликларни, классикларнинг асарларини, уларнинг дастлабки мазмунини тиклаш мақсадида шарҳлаш, тафсир этиш соҳаси. (Антик даврда диний матнларни шарҳлаш, тафсир этишдан келиб чиққан). Жумладан, Форобий юнон мутафаккирлари Афлотун, Арасту, Эвклид, Птолемей, Порфирий ва бошқаларнинг асарларига шарҳлар ёзган. Айниқса Аристотель асарларидан «Метафизика», «Этика», «Риторика», «Софистика» ва бошқаларни батафсил изоҳлаб, қийин жойларини тушунтириб берган. Бу асарларнинг умумий мазмунини очиб берувчи «Мо баъий табиат» га ўхшаш махсус шарҳлар ёзган. Ҳозирги маънодаги герменевтика шоир ёки ёзувчи-асарларининг илмий танқидий-матнини тузиш, бу асарларни ҳар хил изоҳ ва шарҳлар билан таъминлаш, асарнинг адабиётда тутган ўрнини аниқлаб беришдир.

Дастхат – қ.: автограф.

Изоҳ ва шарҳлар – нашр маълумотномасининг таркибий қисми. Матндаги тушунилиши қийин бўлган ўринларни изоҳлаш учун тузилади ва кўпинча нашрда келиши тартиби билан берилади.

Илми расмулхат – хаттотлик санъати.

Илмий аппарат – матний тафовутлар жой олган саҳифа ости изоҳлари. Кенг маънода *археографик кириш*, *матний тадқиқот*, *матннинг берилиш тартиби*, *изоҳ ва шарҳлардан* иборат нашр маълумотномасининг умумий номи.

“**Илмий изоҳли таржима** – нашр тури. Илмий изоҳли таржимани амалга ошириш – кўрсаткичлар тузиш, тадқиқот ёзиш билан бирга олиб борилади.

Илмий-танқидий матн – асарнинг сақланиб қолган барча қўлёзма нусхалари жалб этилган ҳолда унинг матни илмий таҳлил қилиниб, муаллиф нусхасига яқинлаштирилган энг ишончли матн шаклига келтирилган илмий нашр. Бундай нашр археографик кириш, матн танқиди, илмий аппарат, изоҳ ва кўрсаткичлар билан мукамал таъминланган бўлади ва кейинги нашрлар ва тадқиқотлар учун асос бўлиб хизмат қилади.

Индивидуал тавсиф – бир муаллиф асарлари қўлёзмалари каталоги нашри (М.: Форобий, Ибн Сино, Амир Хусрав Дехлавий, Жомий асарлари қўлёзмалари каталоги).

Исломий манбалар – Қуръон, ҳадис ва исломий билимларга оид манбалар.

Йиғма матн – қ.: киёсий-йиғма матн.

Карточка – карточкали каталоглар ёки карточка тавсифлари ва-ракалари. Фанга, тилга, муаллифга ва китоб номига тузилган турлари мавжуд.

Каталог – юнонча рўйхат маъносидаги сўздан олинган бўлиб, зарур манбани топишда қулайлик туғдириш учун маълум тартиб асосида тузилади. *Картотека каталоглар* китоб фондларида карточкалар ҳолида маълум тартибдаги тортма яшиқларда сақланади. Қўлёзма каталогларига алифбо тартибида, муаллиф номи ёки асар (китоб) номи бош ҳарфи орқали кириб борилади.

КВР – Тожикистон ҒА шарқшунослик институти фонди эълон қилган 6 жилдлик «Каталог восточных рукописей» тавсиф каталоги. Каталог, асосан, Тожикистон ҒА шарқшунослик институти фондида сақланаётган, форсий ва туркий тилларда яратилган қўлёзма китобларнинг рус тилидаги тавсифини ўз ичига олган (1965–1975 йиллар нашри).

Киноварь – сулфидлар синфига мансуб минерал. Қизил доналар, агрегатлар, массалар, гардлар шаклида учрайди. Хаттотлик санъатида қизил сиёҳ ўрнида ишлатилган.

Китобат санъати – китоб яратиш бўйича барча ишларни (хаттотлик, саҳҳофлик, наққошлик...) ўзида жам этган фаолият тури.

Китобдор (кутубхоначи) – сарой ва бошқа китоб хазиналарида китобларни рўйхатга олишга ва сақланишига масъул шахслар.

Колофон – котибнинг қўлёзма сўнгида келтирадиган маълумотномаси. Унда китоб муаллифи (баъзан), котиб, буюртмачи (баъзан), кўчирилиш санаси, сабаби (баъзан) берилиши мумкин. Бирок кўпгина қўлёзма китоблар бундай маълумотларсиз яқунланишини ҳам мумкин.

Конъектура – ўқилиши қийин, тушунарсиз, бузилган жойларини аниқлашда матншунос асарнинг умумий мазмунидан келиб чиқиб,

контекстга суянган ҳолда *ҳиссий идрок ва ўз мулоҳазаларига*гина асосланиб матнни тузатишга асосланган метод.

Конвой – рус матншунослари нашрда матнга ҳамроҳ бўлиб келадиган ёрдамчи материалларни шундай атайдилар // (сўз боши) (табдил матн). (асардаги байт, қитъа ва рубойиларнинг асл матни) (форсий ва туркий рубойилар) ва ҳ.к.

Котиб – қ.: хаттот.

Криптография – палеографиянинг махфий ёзувларни ўрганувчи соҳаси.

Кҳароштий – ҳат тури. Кушон подшоҳлиги даврида (милоднинг 1-3 асрлари) Марказий Осиёда ҳам амалда бўлган ҳинд ёзуви.

Куллиёт – мумтоз адабиётда бирор ижодкорнинг мукамал асарлар тўплами шу ном билан аталган. Аммо кўп ҳолларда муаллифнинг барча асарларини қамраб олмаган.

Кутубия – Мароқашда 1146 йилда қурилган, кутубхонасининг бойлиги билан машҳур бўлган масжид.

Куфий – араб ёзуви турларидан бири. Х асргача кенг, XV асргача сийрак муомалада бўлган ёзув. Машҳур Усмон Мусҳафи шу ёзувда битилган.

Лаввоҳ– қўлёзма китобларга лавҳа чизувчи.

Лавҳ – устига китоб қўйиб ўқиш учун мўлжалланган тахтачалардан ишланган таглик.

Литографик нашр – тошбосма усулида босилган китоб. (қ. тошбосма.)

Литография – ясси босма усули. Махсус литография қоғозига хаттотлар ва наққошлар ишлаган саҳифалар махсус тош плиткалар сиргига кўчириб ўтказилган. Матн ўтказилган тошга махсус кимёвий ишлов берилгандан кейин ундаги тасвир тушган ерлар ёғли бўёқни ўзида тутиб қоладиган бўлиб қолишига асосланган.

Люминесценция – совук нурлардан фойдаланиб қўлёзмаларнинг ўқиб бўлмайдиган ерларини ўқиш имконини берадиган усул.

Матн танқиди – ҳозирги матншунослигимизда асар матни нашри билан бирга эълон қилинадиган матншунослик тадқиқотини «матн танқиди» деб атаб келинмоқда. «Матн танқиди» ўрганилаётган қўлёзмадаги асарнинг матнига *илмий-танқидий ёндашувни* англатади.

Матншунослик – филологиянинг адабий, тарихий, илмий асарлар ҳамда тарихий ҳужжатлар матнини илмий-танқидий ўрганиш ва нашр қилиш билан шуғулланувчи соҳасидир. Адабий, тарихий ва илмий асарлар матншунослигига бўлинади.

Муаллиф дастхати – қ. автограф

Муқаддима – асардаги асосий матннинг таркибий қисмларидан бири. Унда муаллиф ўқувчини асарнинг асосий мазмунини қабул қилишга тайёрлаш мақсадини кўзда тутлади. Асосан, информатив характерга эга бўлиб, унда асарнинг ёзилиш сабаби, мазмуни, таркиби ҳамда муаллифнинг ижтимоий-эстетик қарашлари баён қилинади. Шарқ китобатида девон муқаддималари *дебоча* (к.) деб аталган.

Муқова – китоб варақларини бириктириб турувчи қоплама. Одатда қалин картондан ва теридан ясалган. Варақлари дасталаниб, муқова орасига олинган китоблар эрамизнинг биринчи асридан пайдо бўла бошлаган. Улар дастлаб папирус, кейинроқ пергамент саҳафаларни қоплаб турган.

Муножот – қўлёзма асарларда *басмала* ва *наътдан* кейин келадиган, Оллоҳга мурожаат тарзида ёзилган қисм.

Муншаот – машҳур ижодкорларнинг ёзишмалари, мактубларидан тузилган тўплам.

Мусаввир – наққош, рассом.

Набатий – араб ёзувининг бир тури.

Наққош – мусаввир, рассом.

Насрий баён – шеърӣ йўл билан ёзилган эпик асарларни ҳозирги тилга насрда қилинган таржимаси. Алишер Навоӣ «Ҳамса» достонларининг шу хилдаги нашрлари мавжуд. Бу хилдаги нашрлар асар мазмунини ҳозирги китобхон учун таништиришда беқийёсдир.

Настаълик – араб имлоси асосида юзага келган хат тури. Асосчиси Шохрух замонасидаги Хирот матншунослик мактабининг вакили Мир Али Табризий.

Насх – араб имлоси асосида юзага келган хат тури.

Нашр – қўлёзма асарларни босма усулида тарқатилган нусхаси.

Нашр турлари – ёзма ёдгорликлар нашрининг табдил, транслитерация, илмий танқидий матн, илмий изоҳли таржима ва ҳ.к. каби оммага ва илмий жамоатчиликка мўлжалланган турлари мавжуд. Улар оммабоп нашрлар ва илмий нашрларга бўлинади.

Нашриёт – қўлёзмаларни босмаҳонада чоп этиш учун тайёрлаш билан шуғулланувчи муассаса.

Наът – қўлёзма китобларда, одоби таснифга кўра, Оллоҳнинг ҳамдидан келадиган иккинчи таркибий қисм. Унда расулуллоҳ ва хорёрлар васф этилади.

Нисба – ижодкорлар таҳаллусининг у туғилган жойга ишоратан олинган қисми.

Нодир қўлёзма – муайян асарнинг муаллиф дастхати, муаллиф замонасида кўчирилган, ягона сақланиб қолган нусхасига берилган сифатлаш.

Ношир – нашр қилувчи, қўлёзмани нашрга тайёрловчи.

Нуксонли нусха – палеографик жиҳатдан зарар кўрган қўлёзма нусха. Варақлари тушиб қолган ёки нотўғри йиғилган, ёки фойдаланиш жараёнида яроқсиз ҳолатга келган нусха.

Нукта – тиниш белгиси. Қўлёзма китобларда кейинги асрлардагина пайдо бўлган.

Нумизматика – тарихнинг танга, чақа ва тақинчоқлардаги ёзувларни, пул зарб қилиш ва пул муомаласини ўрганувчи соҳаси.

Одоби тасниф – асарнинг бошланиш қисмида барқарорлашиб қолган таркибий қисмлари: Унвон, басмала, ҳамд, муножот, наът, чорёрлар васфи, муқаддима (аммо баъд..., асарнинг ёзилиш сабаби), асар матни (асосий матн), хотима, таммат. Бу қисмлар ҳар бир асарда албатта бўлиши керак деган гап эмас. Аммо асарга киритилган қисмлар шу тартибда бўлади.

Оммавий нашр – кенг китобхонлар учун мўлжалланган нашр.

Оромей-Сурия – араб ёзувига асос бўлган хат тури.

Оҳорлаш – қоғоз ишлаб чиқаришда унга ишлов беришнинг бир босқичи.

Пагинация – қўлёзмаларга дастлабки ишлов бериш чоғида унинг варақларини рақамлаб чиқиш. (яна қ.: пойгир)

Палеография – Қадимги қўлёзмаларнинг ёзуви ва ташқи белгиларини замон ва макон жиҳатдан ўрганувчи тарихий-филологик фан. Аноним қўлёзмаларнинг муаллифини белгилаш ҳам шу фан зиммасига юклатилган. Муайян ёзувнинг пайдо бўлиши тарихи, тарихий тараққиёт босқичлари, ҳарф, ёзув белгиларининг ўзгариб боришини палеография ўрганади. Бу фан яна қўшимча равишда китоб ва қўлёзмаларни безаш ва яшаш – китобат санъатини ҳам, қадимги ёзма ёдгорликларининг материаллари, қуроллари, ёзув билан алоқадор безаклар ва ҳ.к. ларни ҳам тадқиқ этади. Ундан кейин матнни тўғри ўқиш ҳам палеографияга юклатилади. Бунинг учун ёдгорликнинг яратилиш вақтидаги ёзувнинг хили, имло, қоғоз, сиёҳ тури, хаттотлик, рассомлик, саҳҳофлик усуллари каби ташқи белгилар эътиборга олинади. Палеография айрим ўринларда текстологияга ўтиб-қайтиб туради. Алоҳида ном билан аталмагани ҳолда шарқ китобат ишлари жумласида қадимдан мавжуд бўлиб келган.

Папирус – Мисрда япроқлари бир-бирига ёпиштириб ёзув материални тайёрлаш учун фойдаланилган ўсимлик.

Пергамент – териға ишлов бериш йўли билан ҳосил қилинган ёзув материали.

Пойгир – қўлёзма китобларда ўзидан кейинги саҳифанинг шу сўз билан бошланишини билдириб келувчи сўз бўлиб ўнг саҳифанинг энг остига, чап томонга жойлаштирилади (пойгир саҳифаларни дасталаш учун бет рақамлари ўрнига ишлатилади).

Полиграфия – босма маҳсулотларни кўпайтириб бериш бўйича ихтисослаштирилган техника соҳаси. Рамка ичига учига ҳарфлар туширилган миҳчалар шаклидаги қўрғошин стерженлардан тикка жойлаштириб терилган матн саҳифасидан қоғозга нусха ўтказиш тарзидаги босма усули.

Предмет – яхлит объектнинг, (танлаган тадқиқот йўналиши нуктаи назардан) энг асосий ва энг муҳим белгиларини ажратиб кўрсатган ҳолда, билиб олинadиган нуктаи назар, аспект, жиҳат. Объект ва предметни илмий жараён категориялари сифатида ўзаро умумийлик ва хусусийлик нисбатида деб қараш керак. Объектдан тадқиқот предмети бўлиши керак бўлган қисм ажратиб олинади. Тадқиқотчининг асосий эътибори айти шу қисмга қаратилган бўлади, айти тадқиқот предмети тадқиқотнинг мавзусини белгилайди ва сарварақда сарлавҳа сифатида ёзиб қўйилади».

Препринт – нашр эълон қилинмасдан аввал унинг таркибида кейинчалик берилиши мўлжалланган материаллардан тузилган илмий нашр. М.: Адабий манбашунослик. Қўлёзмалар институти олимларининг 1987 йилда бажарган илмий ишларининг препринти. – Т., 1989.

Радиография – қўлёзмаларнинг ўчган жойларини тиклаш воситаси.

Райҳоний – араб ёзуви турларидан бири.

Рақамлаш – қ.: пагинация.

Расмулхат – қ.: илми расмулхат.

Рентгеноскопия – қўлёзмаларнинг ўчган жойларини тиклаш воситаси.

Риккоъ – араб ёзуви турларидан бири.

Рисола – бир мавзуга бағишланган китоб, асар.

Роулинсон Г.К. – XIX асрнинг 30-40-йилларида Бесутун битикларини ўқиган инглиз олими.

Руний – туркий ёзув турларидан бири. Туркий халқлар тарихида, VI–VIII асрларда, тошга ўйиб ёзилган *адабий-тархий лавҳалар* ёдгор бўлиб қолган.

Сақлаш рақами – инвентарь рақами. Қўлёзмалар фондларида қўлёзмага дастлабки ишлов беришдан ўтгандан кейин уни фондда расмий дафтарга қайд этиш рақами.

Салье М.А. – Ўз ФАШИ нинг дастлабки манбашунос олимларидан бири.

Саолибий– араб тилида ёзилган дастлабки тазкира муаллифи.
к.:Тазкиранавислик.

Саххаз – абжад ҳисобида 500, 600, 700 (*се ва зол билан*).

Саъуфас – 60, 70, 80, 90 (*айн ва сод билан*).

СВР – Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти чоп эттирган «Собрание восточных рукописей» монографик тавсиф каталоги. 1952-1975 йиллар орасида 11 том нашр этилган.

Семёнов А.А. – манбашунос академик, ЎзФА ШИ (СВР наشري) нинг дастлабки раҳбари.

Соҳа каталоглари – табоат кўлёмалари каталоги, тасаввуфга оид кўлёмалар каталоги...

Сўғд ёзуви – Марказий Осиёда узок вақт кўлланган ёзув тури. Милоддан аввалги сўнгги минг йилликнинг охирларида оромей алифбосидан ажралиб чиққан.

Табдил – Асар матни муаллиф ёки таржимон давридаги тилдан жорий тилга таржима қилинган нашр тури. Бунда айрим нашрга тайёрловчилар тилнинг тарихийлигини бир қадар сақлаб қолиш ҳоллари ҳам учраб туради. Табдил нашрлар кенг китобхонлар оммаси учун тушунарлилиги билан ҳам муҳим ҳисобланади. (М.: «Қобуснома»нинг Огаҳий таржимаси; «Маҳбуб ул-қулуб»нинг Порсо Шамсиев табдили.)

Тавсиф каталоглари – кўлёмалар фондида мавжуд кўлёмза китоблар тавсифидан тузилган нашр. Шу пайтгача Республикамиз фондларини акс эттирувчи икки тавсиф каталоги чоп этилган «Собрание восточных рукописей ИВ АН УзССР» (11 том), «Каталог фонда Института рукописей АН УзССР» (2 том). Булардан ташқари бир неча хусусий (бир муаллифлик) тавсиф каталоглари нашр этилган: «Ибн Синонинг Шарқшунослик институтида мавжуд асарлари (библиография)», «Рукописи произведений Абдурахмана Джами в Собрании Института Востоковедения АН УзССР», «Алишер Навоий кўлёмза асарлари каталоги». «Алишер Навоий асарларининг тошбосма нашрлари тавсифи (каталог)».

Тавсифлаш – ҳар бир манбанинг асосий белгилари, хусусиятлари ва таркиби ҳақидаги муайян тартибга солинган маълумотлар мажмуини яратиш. Кўлёмаларни тавсифлаш *қисқача тавсиф, тўлиқ тавсиф ва монографик тавсиф* тарзида амалга оширилади.

Тадқиқот объекти ва предмети. Бу бир бирдан ажратиб олиш қийин бўлган тушунча бўлиб, мисол тарзида археография фанининг ўрганиш объекти ва предметини олиб кўрамиз: *объекти* – кўлёмза ҳужжат ва кўлёмза манба. *Предмети* эса – кўлёмза манбани нашрга

тайёрлаш методикаси. Демак, объект – кўз тикилган нарса; предмет – шу нарсани ўрганиш жараёни. Бу тушунчаларни, кўпинча, бир нарса деб қарашлар ҳам мавжуд. Аммо объектни тадқиқот материали, предметни тадқиқот мавзуси деб қараш тўғри бўлади. (яна қ.: *Объект, Предмет.*)

Тазкира – шоир, адиб, мутафаккир ва бошқа номдор шахслар тўғрисида қисқача маълумотлар берилган, шеърларидан мисоллар келтирилган тўплам. Улардаги ҳар бир мақола – «ф и к р а» да алоҳида бир арбобнинг исми, таҳаллуси, қаерлик экани, ижоди соҳаси, муҳим асарлари, табиати, муаллифнинг унга муносабати, ижодидан бир шингил, арбоб умрининг ниҳояси, дафн этилган жойи ва ҳ.к.лар берилади.

Тазкиранавислик – ижодкорлар ҳақида маълумотлардан иборат тазкира (тўлам) тузишни араб тилида Саолибий («Ятимат ад-даҳр фи маҳосин аҳл ал-аср» («Аср аҳлининг фозиллари ҳақида замонасининг дурдонаси»–1020)), форс тилида Мухаммад Авфий («Лубоб ул-албоб» – 1222), туркийда Алишер Навоий («Мажолис ун-нафоис» – 1498) бошлаб берган.

Тақриз – соҳа мутахассисларининг муайян илмий ва ижодий ишларни (монография, илмий мақола, диссертациялар) атрофлича таҳлил қилиб, улар юзасидан чиқарган хулосаси баён этилган илмий маҳсулот тури.

Тақризчилар–китоб титул варагининг ортида номлари кўрсатилган нашрга қафил бўлган соҳа мутахассислари.

Тақроп – матнда сўз, сўз бирикмаси ёки жумла ё парчанинг 2 марта ёзиб қўйилиши.

Талқин – матнни котиб мавқеи билан боғлиқ ўзгартиришлар.

Танлаган асарлар – муаллифнинг энг муҳим асарларидан тuzилган бир ёки кўп жилдли нашр тури.

Тарих моддаси –бирор муҳим санани абжад ҳисоби усули билан ифодаловчи сўз ёки сўз бирикмалари.

Тарих, (таърих) – Бирор муҳим воқеа – улуг одамларнинг туғилиши ё вафоти тарихи, машҳур асарларнинг ёзилиш тарихи, ёзиб битказилиш санаси, мамлакат, юрт ҳаётида содир бўлган каттароқ воқеалар санаси кўрсатилган шеърый жанр, хронограмма. Кўпчилик шоирлар тарихларни абжад ҳисобига қурадилар ва баъзан уларга муаммо элемент (хосса)ларини ҳам киритадилар.

Тарихий манба – ўтмишдан қолган, инсониятнинг моддий ва маънавий ҳаёти муҳрланиб қолган ёдгорликлар.

Тарихий манбашунослик – тарих фанининг тарихий манбаларни қидириб топиш, рўйхатга олиш, туркумлаш, илмий тадқиқ этиш, бу манбалардан келиб чиқадиган маълумотларнинг тўғрилигини

аниклаш, муайян манбанинг тарих фани таракқиётидаги ўрнини белгилаш билан шугулланувчи соҳаси.

Тарихий поэтика – бадий сўз санъатининг тарихнинг турли босқичларида вужудга келган қонуниятлари ва мумтоз адабиёт жанрлари назарияси билан шугулланувчи *филологик* фан. У қадимда илми адабнинг бир қисмини ташкил этган.

Тарихий-филологик фан – археография, палеография, эпиграфика фанлари каби ҳар икки соҳага ҳам хизмат кўрсатадиган ёрдамчи фанлар.

Тарихнавислик – тарих фанининг тарихий воқеаларни қайд этиб борувчи (солномачи)лар яратган меросни ва инсоният тарихини ёритувчи манбаларни илмий ўрганиш билан шугулланувчи соҳаси.

Тасаввуфий манбалар – тасаввуф тарихи, назарияси ва унинг алоҳида масалаларига бағишланган илмий ҳамда сўфий арбоблар ҳаёт йўли ва тасаввуф ғояларини тараннум этувчи биографик ва бадий асарлар.

Тасниф – турларга ажратиш. Матбалар таснифи, илмлар таснифи каби...

Таҳмид – асарнинг басмаладан кейинги Оллоҳга ҳамд этилган қисми.

Таъбирнома – Рун ёзувида сақланиб қолган *қогозга битилган* ягона асар.

Таълиқ – араб ёзуви турларидан бири.

Таъриф – баъзан кўлёмалар тавсифининг маънодоши сифатида ишлатилади.

Таянч нусха – матншунослик амалиётида кўлёмалари кўп нусхаларда мавжуд бўлган асарнинг нашр нусхасини тайёрлаш учун асос бўладиган қадимий, бенуксон ва тўла сақланган, *мўътабар* кўлёмма нусхаси.

Текстология – матншунослик. Бу атама русларда 1930 йиллардан қўллана бошланган. Совет даврида ўзбек тадқиқотчилари ҳам шу атамадан фойдаланиб келишди. Муста

Тери– ёзув ашёси. Ундан пергамент ишлаб чиқарилган.

Томашевский Б.В. 1926/27 ўқув йилида Ленинграддаги Санъат тарихи институтида матншуносликни ўқув курси сифатида таълимга биринчи бўлиб олиб кирган рус матншунос олими. Писатель и книга тўпламида (1928 й.) матншуносликка бағишланган мақола; Очерк текстологии, 2-изд. М., 1959; Библиографическая эвристика. М., 1960 китобларининг муаллифи.

Тошбосма китоб– қ.: литографик нашр.

Тошдаги ёзувлар – к.: битиклар.

Транскрипция (лат.–кўчириб ёзиш) – матн ёзувининг шартли, сунъий тури орқали нутқ товушларининг барча хусусиятларини сақлаб қолган ҳолда хатга туширилиши (фонетик ходиса).

Транслитерация – нашрда асар матни қўлёзма графикасидан амалдаги ёзувга ўгириш. Яъни, бир ёзув харфларини бошқа ёзув харфлари билан алмаштириш (график ходиса). Қадим қўлёзмаларни ўқиб ўрганиш, шунингдек, орфографик қоидаларида қадимий анъанавий ифода усуллари сақланиб қолиши билан бундай нашрларнинг ахамияти алоҳидадир. Бизда арабий, форсий ва туркий матнларнинг транслитерацияси учрайди. Арабий жумлалар транслитерацияси – иқтибослар шаклида, форсий жумлалар транслитерацияси – тожик криллици ва ўзбек кириллици шаклида; туркий-ўзбек кириллицасида (М: «Қиссаи Рабғузий», Навоий томлари, классик шоирлар мероси, «Бобурнома» ва ҳоказолар.

Туркум нашрлар – бир мавзуга бағишланган кўп томли нашрлар: Ўзбек халқ ижоди, Ўзбек адабиёти бўстони каби

Унвон – китобнинг номи.

Услубшунослик – У лисоний (лингвистик) услубшунослик ва адабий услубшуносликларга бўлинади. Адабий йўналишда айрим тарихий даврлар, минтақалар, муайян адабий мактаблар, ижодкорларнинг ижод тарзи, услуби хусусиятларини ўрганувчи *филологик* фан. Бунда асарлардаги бадий нутқ, поэтик тил хусусиятлари, ифода воситалари ўрганилади. Жумладан, хуросон услуби, ирок услуби, хинд услуби, туркона услуб ва ҳ.к.

Факсимиле – матн саҳифасини график тасвир сифатида олиб, ҳар жихатдан (хатто рангини ҳам) ўхшаш нусха яратишнинг оптик ёки босма усули.

Фикра – Насрий парча. Тазкираларда бир шахс учун ажратилган қисм.

Филигранология – қоғоздаги сув белгиларини ўрганувчи фан. Айниқса, китоб муқоваларига туширилган шакллар, безаклар сув белгилари усулида ҳосил қилинган. Уларнинг вужудга келган вақти ва жойини билган ҳолда, санаси кўрсатилмаган қўлёзма китоблар ҳақида ҳукм чиқариш мумкин бўлади.

Фонд – к.: қўлёзмалар фонди.

Фотоанализ – ўқишга қийин жойларни ўқишда ишлатиладиган усул.

Фотонусха – қўлёзмаларни микрофильм шаклида олинган нусхасидан фотосурат ҳолида ишланган саҳифалар.

Хаттотлик – матнни гўзал харфлар билан, барча график коидаларга риоя қилган ҳолда кўчириш санъати. Каллиграфия.

Чоғиштирма матн – қ.: қиёсий йиғма матн.

Эпиграфика – тош, ёғоч, сопол каби нарсаларда сақланган ёзувларни ўрганувчи *тарихий-филологик* фан.

ЎзР ФА ҚИ – 1978 йилда Ўз ФА Адабиёт музейи базасида очилган илмий тадқиқот институти. Адабий манбашунослик ва матншунослик йўналишида фаолият олиб борган. ЎзР ФА Президиумининг 1998 йилдаги қарорига мувофиқ Х. Сулаймонов номидаги Кўлёмалар институти ЎзР ФА Шарқшунослик институти билан бирлаштирилди ва у ердаги кўлёмалар мазкур институт фондига ўтказилди.

ЎзР ФА ШИ – Ўзбекистон ФАнинг 1943 йилда «Шарқ кўлёмаларини ўрганиш институти» номи билан Алишер Навоий номидаги Давлат кутубхонасининг Шарқ бўлимида сақланаётган кўлёмалар фонди асосида ташкил этилган илмий тадқиқот институти. Ҳозирда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти.

Қиблат ул-қуттоб – Темурийлар даври хуснихат санъатининг фахри ҳисобланган, *Мир Али Табризийга берилган ном* – котиб (хаттот)лар қибласи маъносида. Настаълик хатида танилган дастлабки хаттот.

Қиёсий-йиғма матн – илмий-танқидий матн тузиш принциплари асосида, аммо асарнинг чекланган кўлёмалари жалб этилган ҳолда тузилган матн.

Кўлёмма китоб – китоб босиш кашф этилмасдан аввалги ва ундан кейинги асрларда бирмунча вақт қўлда ёзилган матнли китоб.

Кўлёмалар институти – қ.: ЎзР ФА ҚИ.

Кўлёмалар фонди – кўлёмма китоблардан ташкил топган, улар бўйича ҳужжатларнинг энг тўлиқ мажмуасини ўзида мужассам этган китоб хазиналари. Уларнинг энг йириги Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти к.ф.дир. Бу фонд 1943 йили Навоий кутубхонаси Шарқ кўлёмалари фонди базасида ташкил топган.

Ҳавваз (*ҳойи ҳавваз* ва *зе* билан) – абжадда 5-6-7 рақамларининг харфий ифодаси.

Ҳошия – китобнинг асосий матни жойлашган қисмнинг атрофи. Кўлёмма китобларда ҳошия ёзувлари – асосий матндан тушиб қолган қистирмалар, асосий матннинг ўша ерига берилган изоҳлар, бошқа асар матнидан келтирилган парчалар, баъзан эса бошқа муаллифнинг бутун бошли асари жойлаштириб юборилиши ҳам мумкин бўлган.

Хутти (*ҳойи хутти* ва *то* билан) абжадда – 8-9-10 рақамларининг харфий ифодаси.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
БИРИНЧИ ҚИСМ	
МАТНШУНОСЛИКНИНГ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ	
1. Матншунослик фанининг предмети ва унинг асосий вазибалари	5
2. Матншуносликдан назарий манбалар	7
3. Матншунослик назарияси тарихидан	10
4. Матншуносликда назарий умумлашмаларнинг юзага келиши	13
5. Асосий тушунча ва тамойиллар	15
6. Истилохлардаги муаммолар	19
7. Нусхаларни йиғиш, уларнинг алоқадорлик даражасини белгилаш ва хиллаш тартиби	21
8. Муаллиф дастхати, қадимий нусха, мўтабар нусха, оддий Нусха	23
9. Таянч нусха, унга қўйиладиган талаблар ва улар юзасидан олиб бориладиган ишлар	25
10. Матнни тиклаш принциплари	28
11. Асар матни юзасидан маълумотлар тўплаш	32
12. Матнни тиклаш жараёни юзасидан матншуноснинг назарий тўхтамлари	35
13. Истисноли ҳолатлар	37
14. Матн тузиш жараёни	39
15. Араб-форс тилларидаги манбаларнинг ўзбек имлосида берилиши	42
16. Матн тиклаш жараёнидаги баъзи кийин ҳолатлар ва нуқсонлар эҳтимоллиги сабаблари	45
17. Ўзбек археография фани муаммолари	47
18. Ёдгорликнинг тикланган матнини нашрга тайёрлаш принциплари	52
19. Археографик кириш	54

20. Илова, изох ва кўрсаткичларнинг нашрларда берилиш тартиби	55
21. Матншуносликнинг долзарб муаммолари	58

ИККИНЧИ ҚИСМ

МАНБАШУНОСЛИКНИНГ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ

ШАРҚ ҚЎЛЁЗМАЛАРИНИ ТАВСИФЛАШ ВА ФИҲРИСТЛАШ

Адабий манбашуносликнинг назарий масалалари фан сифатида....61

БИРИНЧИ БОБ

ҚЎЛЁЗМАЛАРГА ДАСТЛАБКИ ИШЛОВ БЕРИШ

1. Шарқ қўлёзмалари фонди	62
2. Қўлёзмаларга дастлабки ишлов бериш ва уларни тавсифлаш йўллари	67
3. Қўлёзмаларни дастлабки ўрганиш ёки дастлабки ишлов бериш тартиби	69
4. Қўлёзмаларни рақамлаш	71
5. Ашё дафтарига қайд этиш	73
6. Қўлёзмани карточкага олиш учун тайёрлаш	76
7. Қўлёзмани карточкага олиш	78
8. Дробли варакалар	81
9. Варакаларни мавзуларга ажратиш	82
10. Тошбосма (литографик) ва босма асарларни тавсифлаш	83
11. Тошбосма асарларни варакага олиш	85

ИККИНЧИ БОБ

ТЎЛИҚ ЁКИ ҚИСҚАЧА ТАВСИФЛИ ФИҲРИСТ КИТОБЛАРИНИ ТУЗИШ

1. Фихрист китоблари тузиш тарихидан	88
2. Тавсифда аҳамият бериш зарур бўлган нукталар	90
3. Кўрсаткичлар	95
4. Қисқа тавсифли фихрист китобларини тузиш	98

5. Навоий асарлари фихристи.....	99
6. Жомий асарларига тузилган қисқа тавсифлар фихристи.....	101
7. Ибн Сино асарлари фихристи	104
8. Форобий асарлари фихристи	105
9. Амир Хусрав Дехлавий асарлари фихристи	108
10. Ўрта Осиё тарихига оид қўлёзма манбалар фихристи	110
11. Араб ва форс тилларида тузилган қисқа тавсифли фиҳристлар.....	111
Арабча фиҳрист	112
Форсча фиҳрист	114
Хулоса	116
Адабий манбашунослик ва матншуносликка оид адабиётлар	117
Адабий манбашунослик ва матншунослик атамаларининг қисқача изоҳли лугати.....	119

Техник муҳаррир:

Миролим Зарифов

Компьютер версткаси:

Дилфуза Арифжанова

Ўзбекистон Республикаси ОЎМТВ нинг 2011 йил 11.05 даги 192-сонли буйруғига асосан нашрга рухсат берилган ва 192-4 рақами билан рўйхатга олинган.

Босишга рухсат этилди 10.01.12.

Бичими 60x84 ¹/₁₆. Шартли 8,5 б.т. 50 нусхада босилди. Буюртма № .2.

Тошкент давлат шарқшунослик институтининг кичик босмаҳонаси.

Тошкент, Шаҳрисабз кўчаси, 25 уй.

© Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2012